

XIX. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU VE JAPONYA'DA SANAYİSİZLEŞME: İPEKLİ İMALATI ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR DEĞERLENDİRME

DEINDUSTRIALIZATION IN THE XIXth CENTURY OTTOMAN EMPIRE AND JAPAN: A COMPARATIVE ANALYSIS ON SILK MANUFACTURING

Özgür TEOMAN*
Cumali BOZPİNAR**

Özet

Osmanlı İmparatorluğu ve Japonya XIX. yüzyıla kadar imalata dönük üretim ilişkilerinin kapitalizm öncesi ekonomilerin ortak özelliğine uygun olarak geleneksel yöntemlerle yürütüldüğü iki ülkedir. Her iki ülkenin XIX. yüzyılda sanayileşmiş Batı ülkeleriyle imzaladıkları serbest ticaret antlaşmaları sonucunda merkez-çevre ilişkisi kapsamında uluslararası iş bölümü dâhil olmaları bu ülkelerde tarım dışı üretimin temel faaliyeti olan tekstil sektörünün tüm alt kollarında kapitalist yönde dönüşüme yol açarak bir sanayisizleşme sürecini harekete geçirmiştir. Her iki ülkede de sanayisizleşme sürecinin gözlendiği alt sektörlerden biri yüzyıllar boyunca dış pazarlarda mukayeseli üstünlüğün elde edildiği ipekli imalatı sektörü olmuştur. Sanayisizleşme sürecinin geriletici/yıkıcı etkileri ipekli dokuma ürünlerinde üretimin azalması ve işgücünün üretimden çekilmesi olarak ortaya çıkarken ilerletici etkisi dış pazarlara dönük ham ipek üretiminde uzmanlaşma olmuştur. Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu ve Japonya'da XIX. yüzyılda ipekli imalatı sektöründe ortaya çıkan sanayisizleşme deneyimleri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Japonya, Sanayisizleşme, İpekli İmalatı

JEL Sınıflandırması: N00

Abstract

The Ottoman Empire and Japan are two countries in which production relations in manufacturing are carried out in traditional ways in line with the common characteristics of pre-capitalist economies until the XIXth century. As a result of free trade acts signed with industrialized Western Countries in the XIXth century, in the international division of labour with the context of the periphery-centre relation led to a capitalist transformation in the sub sectors of textile industry, which is the main activity of non-agricultural production, and initiated the process of deindustrialization. One of the sub sectors in which

* Doç. Dr., İktisat bölümü, Hacettepe Üniversitesi, 06800, Çankaya-Ankara, E-Mail: ozgurt@hacettepe.edu.tr

** Dr., Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (Milli Emlak Genel Müdürlüğü), 06510, Çankaya-Ankara, E-Mail: cumalispontik@gmail.com

the deindustrialization process is observed in both countries is the silk manufacturing sector where comparative advantage in foreign markets has been achieved for centuries. The regressive/destructive effects of the deindustrialization process occurred as the decline of production in silk weaving products and the withdrawal of labour force, while the progressive effect was observed in the form of specialization in raw silk production for foreign markets. In this study, the experience of deindustrialization in silk manufacturing sector has been examined in the XIXth century Ottoman Empire and Japan.

Keywords: Ottoman Empire, Japan, Deindustrialization, Silk Manufacturing

JEL Classification: N00

1. Giriş

Ülkeler arasındaki iktisadi gelişmişlik farklarının temellerinin atıldığı Sanayi Devrimi ile birlikte ortaya çıkan iktisadi gelişme dinamiği, XIX. yüzyıldan itibaren üretim ve bölüşüm ilişkilerinin kapitalizm öncesi geleneksel üretim yapılarınınca belirlendiği ülkelerin dış ticaret yoluyla uluslararası işbölümüne dâhil olmaları sonucunu ortaya çıkarmıştır. Sanayileşmiş ülkelerin telkin ve dayatmaları sonucu serbest ticaretin önündeki engellerin kalkmasıyla oluşan ve I. Wallerstein tarafından merkez-çevre ayrımı kavramsallaştırmasıyla ifade edilen söz konusu iş bölümü süreci, dış ticaret aracılığıyla gerçekleşen ham madde-mamul mal mübadelesi ile çevreden sanayileşen merkez ülkelere sürekli ve sistematik bir kaynak aktarımını güvence altına almıştır. Öte yandan merkez-çevre ilişkisine dâhil olan çevrede geleneksel üretim yapılarında “erken sanayisizleşme” süreci gözlenmiştir. Sanayisizleşme sürecinin göstergesi sanayileşmiş ülkelerin mamul mallar ithalatının rekabeti karşısında ustalaşmış el emeğine dayanan ev sanayileri imalatı ve zanaatlardaki gerilemeye bağlı olarak mamul mal üretiminden iş gücünün çekilmesi ve dış pazarlara dönük birincil mal üretiminde uzmanlaşma olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu ve Japonya imalata dönük üretim ilişkilerinin kapitalizm öncesi ekonomilerin ortak özelliğine uygun olarak geleneksel yöntemlerle yürütüldüğü ve XIX. yüzyılda serbest ticaretin önündeki engellerin kalkmasıyla merkez-çevre ilişkisine dâhil olmuş iki ülkedir. Her iki ülkenin merkez-çevre ilişkisine dâhil olmalarının sonucunda artan nitelikli mamul mallar ithalatı iç piyasada rekabeti artırmış ve bu ülkelerde tarım dışı üretimin temel faaliyeti olan tekstil sektörünün tüm alt kollarında sanayisizleşme sürecini harekete geçirmiştir. Sürecin geriletici/yıkıcı etkileri yüzyıllar boyunca iç pazarın yanı sıra dış pazara dönük bir alt sektör olan ipekli imalatı sektöründe gözlenir hale gelmiştir. Öte yandan sürecin merkezdeki sanayilere tarımsal meta ihracatının artması formundaki tamamlayıcı etkisi her iki ülkede dış pazarlara dönük ham ipek üretiminde uzmanlaşma olarak ortaya çıkmıştır. Japonya uzmanlaşma sürecinde içinde bulunduğu sosyoekonomik koşulları doğru analiz ederek ham ipek üretimi, verimi ve pazarlanması konusunda devlet desteğinde kurumsal bir dönüşümü başarıyla gerçekleştirerek XX. yüzyılın ilk çeyreğinde dünya pazarlarına hâkim olmayı başarmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise dış borçların geri ödenmesine dönük olarak 1881'de batılı devletlerce kurulan Düyun-u Umumiye İdaresi'nin almış olduğu bazı teşvik tedbirlerinin uygulamaya konulmasıyla ham ipek üretimi ve ihracatında artışlar sağlanabilmişse de kurumsal faktörler bakımından yapısal anlamda bir dönüşüm gerçekleştirilememiştir.

İki ülkenin ipekli imalatı sektöründeki sanayisizleşme deneyimini karşılaştırmalı olarak ortaya koymayı amaçlayan çalışma beş bölümden oluşmaktadır. İkinci bölümde erken sanayisizleşme olgusunun kavramsal içeriği açıklanmaktadır. Üçüncü ve dördüncü bölümler Osmanlı İmparatorluğu ve Japonya'nın merkez-çevre ilişkisine dâhil olmalarının ardından ipekli imalatı sektöründe meydana gelen sanayisizleşme sürecinin incelenmesine dönük hazırlanmıştır. Genel bir değerlendirmenin yapıldığı beşinci bölüm çalışmayı sonlandırmaktadır.

2. Sanayisizleşme: Kavramsal Çerçeve

Sanayisizleşme kavramı ile genellikle el ustalığına dayalı imalatlara¹ dönük örgütlenmelerde küçülme ve buna bağlı olarak mevcut iş gücünün atıl kalması ya da başka işlere yönelmesi kastedilmekle birlikte sanayisizleşmenin sebepleri ve sonuçları ülkelerin kendilerine özgü sosyoekonomik koşullarının varlığına bağlı olarak farklılık göstermektedir².

Öncelikle sanayisizleşmeyi tarihsel süreç içerisinde “erken” (premature) ve “ileri” (advanced) sanayisizleşme olarak ele almak daha doğru görünmektedir. Zira erken sanayisizleşme Sanayi Devrimi sonrasında merkez ve çevre ülkeleri arasında gelişme gösteren uluslararası ticari iş bölümünün belirlediği ticaret hadlerinin sonucunda ortaya çıkan bir olgu iken ileri sanayisizleşme erken sanayisizleşmeden farklı olarak II. Dünya Savaşı sonrası sanayileşme çabasına giren Üçüncü Dünya ülkelerinin sanayileşme sürecindeki geri ve ileri bağlantıları üzerine odaklanmaktadır³. Bu çalışmanın temel konusunu Osmanlı İmparatorluğu ve Japonya'da XIX. yüzyılda ipek sektöründe

- 1 Bu tür imalatlar kasaba ve şehirlerde gerçekleştirilen zanaatlara dayalı üretimin yanı sıra tüccarların verdikleri sipariş üzerine kırsal hane halkı emeği ve becerisi aracılığıyla gerçekleştirilen kırsal ev sanayilerini de kapsamaktadır (Pamuk & Williamson, 2009: 9).
- 2 Kavramsal açıdan olduğu gibi sanayisizleşmenin ölçümü konusunda da farklı yaklaşımlar bulunmakta ve ölçüm konusundaki tartışmalar sanayinin toplam çıktı düzeyinin mi yoksa toplam istihdamdaki payının mı esas alınması gerektiği üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu kapsamda sanayide istihdam edilen iş gücü faktörünün verim düzeyine ve teknolojik gelişme sonucu ortaya çıkan sermaye faktörü ikamesine bağlı olarak ortaya çıkan çıktı değişimleri belirleyici olarak kabul edilirse, sanayisizleşmenin ölçümünde sanayi sektörünün hem toplam istihdamdaki hem de toplam hâsıla içindeki payındaki değişmelerin izlenmesi daha uygun olmaktadır. Bu kabul çerçevesinde F. Tregenna (2015), çeşitli ülkelerin sanayi istihdamı seviyesindeki değişimi, toplam sanayi istihdamındaki yüzde değişim ve sanayideki iş gücü yoğunluğundaki yüzde değişim olarak ikiye ayırmıştır. Yapılan ölçümler gelişmekte olan Asya ülkelerinde Filipinler hariç sektör düzeyinde yüksek ve pozitif yönlü büyüme etkisi ile negatif yönlü iş gücü yoğunluğu etkilerini beraberce ortaya koymuştur. Tregenna'nın bir diğer bulgusu ise neredeyse tüm gelişmiş ülkelerde sanayinin hâsıla içerisindeki payı artarken istihdamın sanayideki payının mutlak olarak azaldığıdır. Söz konusu bulgu bu tür ülkelerde iş gücü verimliliğindeki artış etkisinin sanayideki büyüme (çıkıtı) artışı etkisinden daha ağır bastığı şeklinde yorumlanabilir.
- 3 Bluestone ve Harrison (1984) ileri sanayisizleşmeyi “bir ülkenin sanayi sektöründeki sistematik yatırım azalması” şeklinde tanımlamaktadır. Singh (1977) ise ileri sanayisizleşmeyi bir ülkenin sanayisinin ithalat gereksinimlerini karşılamaya yetecek kadar ihracat gerçekleştirip gerçekleştirmediği bağlamında ele almaktadır. Rowthorn ve Wells (1987) bu konuda “negatif” ve “pozitif” sanayisizleşme ayırımında bulunmuşlardır. Bu bağlamda pozitif sanayisizleşme, gelişmiş ekonomilerde büyümenin doğal bir sonucu olarak görülmektedir. Bunun başlıca sebebi sanayi sektöründeki hızlı verimlilik artışlarıdır. Negatif sanayisizleşme ise iş gücünün sektörler arasındaki mobilite sorunundan kaynaklanmakta ve sanayideki verimlilik artışlarıyla birlikte iş gücü sanayi sektöründen hizmetler sektörüne yeterince geçiş yapmadığı için işsizlik artmaktadır. Pieper (2000) ileri sanayisizleşmeyi, verimlilik sanayisizleşmesi (*productivity deindustrialization*), istihdam sanayisizleşmesi (*employment deindustrialization*) ve çıktı sanayisizleşmesi (*output deindustrialization*) olarak üçe ayırmaktadır. Verimlilik sanayisizleşmesi, bir ülkedeki genel verimlilik artışına sanayi sektörünün katkısının azalması şeklinde tanımlanmaktadır. İstihdam ve çıktı sanayisizleşmesi ise sanayi sektörünün toplam çıktı ve istihdam düzeyine katkısının azalması şeklinde ifade edilmektedir.

meydana gelen sanayisizleşme sürecinin karşılaştırılmalı olarak incelenmesi oluşturduğundan sanayisizleşme kavramsal açıdan erken sanayisizleşme olarak ele alınacaktır.

Buna göre erken sanayisizleşmenin kaynağını coğrafi keşifler sonucunda Avrupa'ya taşınan değerli madenlerin yaratmış olduğu ilave sermaye birikiminin Avrupa'da "merkez" olarak tanımlanan ülkelerde yoğunlaşıp sanayileşmede kullanımı ile elde edilen yüksek teknolojik mamul mal üretiminin uluslararası ticarete değerlendirilmesi sonucu "çevre" bölgelerde yarattığı iktisadi etkiler oluşturmaktadır⁴. Söz konusu sermaye birikimi bu bölgelerde kapitalist üretim ve bölüşüm ilişkilerinin egemen hale gelmesinin ardından makineli üretime geçiş için gerekli finansman olanağını yaratmış ve bu olanağın teknolojik icat ve yeniliklerle desteklenmesiyle meydana gelen Sanayi Devrimi sürecinde değerlendirilmesi merkezdeki üreticilere mevcut mamul mal üretiminde mutlak bir rekabet üstünlüğü getirmiştir. Rekabet üstünlüğünün "çevre bölgelere" giderek artan oranlarda ürün satışı ile değerlendirilmesi ise üreticilere ilave kâr elde etme olanağını sağlamıştır. Bununla birlikte merkez ülkeler için ihracatın sürekliliği ve rekabet gücünün korunması çevreden kaliteli ve ucuz hammadde tedarikine bağlıdır. Dolayısıyla ifade edilen ticari süreç merkez ve çevre arasında bir bakıma zorunlu olarak görülebilecek bir iş bölümünü ortaya çıkarır. İş bölümünün gelişmesi ile birlikte karşılaştırmalı üstünlük kapsamında başta tarımsal ürünler olmak üzere birincil mallar üretiminde uzmanlaşan ve merkez ülkelere yönelik ihracatı artan çevrede kısa dönemde bir hâsıla artışı meydana gelir. Hâsıladaki artışın kaynağını dışa açıklığın artması ve ticari engellerin azalması ile birlikte merkez ülkelere birincil mallar ihracatının artması teşkil eder. Çevre açısından serbest ticaretin önündeki engeller kaldırıldıktan sonra kırsal alanlardan ihraç edilebilir malların fiyatlarının ithal malları fiyatlarına oranı ne denli yüksek olursa, geleneksel tarım ürünlerinin ekiminden ve kırsal alanlarda tarım dışı üretim faaliyetlerinden vazgeçilmesi ve tarım ürünlerinde uzmanlaşma süreci o denli hızlı olur⁵. Uzun dönemde ise merkez ülkelerde üretilen sanayi malları ile çevrede üretilen birincil mallar arasındaki ticaret hadlerinin sanayi ürünleri lehine dönmesiyle

4 Ülkeler arasında uluslararası düzeyde eşitsiz meta mübadelesi aracılığıyla meydana gelen sosyoekonomik ve kültürel sömürü mekanizması iktisat yazınında P. Baran, A. G. Frank, I. Wallerstein ve S. Amin gibi iktisatçıların başını çektiği Bağımlılık Okulu tarafından ortaya konmuştur (Ersoy, 1991). Kapitalizmin emperyalist aşamasında ortaya çıkan sosyoekonomik ve kültürel sömürü mekanizması I. Wallerstein tarafından "modern dünya sistemi" modeliyle "merkez-çevre" ayrımı ile kavramsallaştırılmıştır. Buna göre modern dünya sisteminde farklı üretim biçimlerini kullanan iki sistem bulunur. Bunlardan "dünya-imparatorluk sistemi" adını verdiği sistem çevreyi (*periferi*) tanımlar. Wallerstein'a göre sistem yeniden dağıtıcı/haraççı biçimi kapsamında organize olmuştur. Sistemde sermaye birikimi maksimize olmamıştır ve iktisadi kaynakların yeniden dağıtımı politik kararlar aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Wallerstein'ın "dünya-ekonomi" adını verdiği diğer sistem ise merkez ülkeleri kapsar ve kapitalist üretim biçimini kullanır. Kapitalist üretim biçiminde sermaye birikimi sadece piyasa aracılığıyla toplumsal ilişkileri kontrolü altına almayı amaçlar. İki sistem karşı karşıya geldiklerinde biri diğerini içerme eğilimine girer. Tarihsel süreçte eğilim dünya imparatorluklarının dünya ekonomileri tarafından içerilerek kendilerine bağımlı kılınması yönündedir. Zira kaynağını farklı üretim biçimlerinin yeniden dağıtım konusundaki yapısal farklılığının oluşturduğu teknolojik üstünlük iki sistem arasındaki dış ticari meta ilişkileri yoluyla söz konusu bağımlılığın doğmasını sağlar (Wallerstein, 1979: 389-391). Wallerstein dünya ekonomik sistemine dâhil olan ülkeler için "merkez ülke" ifadesini kullanırken "çevre ülkeleri" yerine "çevre alan-bölgeler" ifadesini tercih etmektedir. Söz konusu tercihin sebebi ise çevre bölgelerde yerel devletlerin de facto zayıf olmasına dayandırılmaktadır. Zayıflığın derecesi ise hiç var olmamaktan yani tam sömürge durumundan düşük bir özerklik derecesine yani yarı sömürge/manda olma durumuna kadar uzanan geniş bir yelpazede değerlendirilmektedir (Wallerstein, 2004: 361).

5 Pamuk, Ş. (1979-1980), Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Dış Ticaretinde Uzun Dönemli Dalgalanmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi, 2: 38.

giderek artan oranda bir eşitsiz değişim ilişkisi ortaya çıkar. Eşitsiz değişim yoluyla çevredeki yarı proleter⁶ olarak ifade edilebilecek birincil mal üreticisi sektörlerden merkezdeki yüksek teknolojiye sanayilere artık transferi sistematik hale gelir. Zira merkez ve çevre arasında sistematik hale gelen artık transferi yoluyla kapitalist dünya ekonomisinin bir parçası haline gelen çevre bundan böyle sermaye birikiminde artışın sürdürülebilmesi için gerekli iş bölümüne zorunlu biçimde karşılık vermek durumunda kalır. Bu zorunlu durum sıklıkla çevredeki mülkiyet yapısında ve üretimin sosyal ilişkilerinde bazı değişimlere ihtiyaç gösterir⁷. Söz konusu değişimler çevrede el işçiliği ve zanaatlara dayalı imalatlarda sanayisizleşme olgusunun ortaya çıkması ile ifadesini bulur. Zira sürekli hale gelen ithalat sonucunda çevredeki bu tür imalatlarda bir yandan mevcut imalatların yabancı mallarla fiyat ve kalite açısından rekabet edebilme şansı ortadan kalkarken diğer yandan imalatlarda çalışan iş gücü açığa çıkarak birincil mallar üretimine yönelmek durumunda kalır⁸. Sonuçta Batı Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde ortaya çıkan, lonca örgütlenmesi çerçevesinde usta-çırak ilişkisine dayanan imalathanelerin ortadan kalkmasına benzer süreç çevrede gerçekleşmiş olur^{9 10}.

Teorik çerçevesi çizilen erken sanayisizleşme süreci Sanayi Devrimini takiben Avrupa ülkeleriyle ticari ilişkilere giren çevrede gözlemlenmiştir. Coğrafi keşiflerin ardından Akdeniz ticaretinde güvenli ticaretin giderek artması ve takiben buharlı gemilerin devreye girişinin taşıma maliyetlerini düşürmesi Avrupa'dan çevre ülkelere ucuz ve kaliteli mallar ihracatını giderek yükseltmiş ve çevre ülkelerde kurulu bulunan el işçiliği ve zanaata dayanan imalatlar için önemli bir rekabet sorununu doğurmuştur. Söz konusu rekabet sorununun ortaya çıkardığı sonuç ise önceleri çevreden Avrupa'ya ihraç edilmekte olan pamuklu, ipekli, keten dokuma ürünleri gibi mamul mallar ihracatının miktar ve kalite olarak gerilemesi olmuştur¹¹. Gerileme çevre ülkeler açısından mutlak, hatta gerilemeyle

-
- 6 El emeği ve ustalığa dayalı imalatlarda kişi bizzat kendi emeğini kullanarak üretimi gerçekleştirdiği gibi bazı koşullarda bir başkasının atölye/imalathanesinde ücret karşılığı çalışabildiğinden yarı proleter olarak tanımlanabilmektedir.
- 7 Wallerstein, I. ve diğerleri. (1987). *The Incorporation of the Ottoman Empire into the World Economy, The Ottoman Empire and World Economy*, Cambridge University Press, s. 89.
- 8 Pamuk, Ş. (2009). *Ottoman Deindustrialization 1800-1913: Assessing the Shock, Its Impact and the Response*, The National Bureau of Economic Research Working Paper Series, Working Paper No. 14763. s. 3-4.
- 9 Söz konusu dönüşüm sürecine bağlı olarak Batı Avrupa'da Sanayi Devrimi öncesinde loncaların iktisadi güçlerinin gerileyerek ortadan kalkmaları sürecine dönük olarak bk. Cıpolla (2005).
- 10 Çünkü dış ticaretin ortaya çıkardığı rekabetle birlikte usta-çırak ilişkisi çerçevesinde örgütlenen yapılar P-M-Ė (Para-Mal-Para) döngüsü içinde sürekli ve dengeli olarak varlıklarını sürdüremezler. Bu tarzda örgütlenen yapılar ya P-M-Ė döngüsünden tekrar M-P-M (Mal-Para-Mal) döngüsüne geri dönmek ya da üretim sürecinde ücretli iş gücü kullanımının başlatılacağı kapitalist tarzda üretime geçerek gerçek sermaye birikimine geçişi kaçınılmaz kılacak boyutlara kadar büyümek zorunda kalırlar. Buradaki ilk durum zaten geçimlik üretim koşullarına dönüşü ifade ettiğinden küçük üreticilerin ticari tarzda üretimden uzaklaşarak hane halkı ihtiyaçlarının karşılanmasına dönük küçük üreticiliğe yönelmeleri ya da mamul mal üretiminden vazgeçerek ham madde tedarikçisi olmaları anlamına gelir. İkinci alternatif ise üreticilerin P-M-Ė döngüsü içindeki sermaye birikimini sürekli kılacak düzeyde sözleşme karşılığı ücretli iş gücü kullanımı ile kapitalist üreticiliğe geçişlerini tanımlar (Boratav, 1980: 45). Kapitalist tarzda örgütlenmenin zorunlu kıldığı dönüşüm aynı zamanda bundan böyle üretim ve pazarlama konusunda lonca benzeri örgütlü yapılarda geçerli olabilen piyasa zihniyeti dışındaki kuralların (örf, adet, gelenek vb.) ve kontrollerin (narh, mubayaa vb.) ortadan kalkması ve bundan böyle tamamen piyasa rasyonalitesine dayalı kuralların geçerli olması anlamına taşır.
- 11 Çevre ülkelerin mamul mallar ihracatındaki gerilemede Avrupa ülkelerinde üretilen malların muadillerinin üretim teknolojisinde Sanayi Devrimi sonrasında gerçekleşen teknolojik ilerlemeler şüphesiz temel etkendir ancak sanayileşen ülkelerin tarife artırımları yoluyla ithalatı sınırlandırmaya yönelik dış korumacılığın etkisi de göz ardı edilmemelidir (Issawi, 1980: 469).

birlikte dış pazarlardan iç pazara yönelen mamul mallar üretimine arz düşüşleri eşlik etmiş ve bu durum bazı imalathanelerin kapanması sonucunu doğurmuştur. Oluşan tüm bu olumsuzluklara karşın çevre ülkelerde el işçiliği ve zanaatlara dayalı üreticiliğin bazı direnç mekanizmalarını devreye sokarak üretici niteliğini farklı formlarda da olsa sürdürdüğü görülmektedir¹².

3. Osmanlı Bursa İpekli İmalatı Sektörünün Sanayisizleşme Kapsamında İncelenmesi

İpek yumuşak, parlak ve dayanıklı bir ürün olup ipliğinin kolay boya tutması bakımından diğer dokuma ham maddelerinden ayrılmaktadır. Belirtilen özellikleri ile dokumaları daima aranan ve tercih edilir bir ürün olmasının yanı sıra ham ipeğin elde edilme süreci diğer dokuma ham maddelerine göre daha meşakkatli olduğundan lüks ve dolayısıyla pahalı bir ürün olma özelliğine sahiptir. Zira ipek ham maddesi dut yaprağıyla beslenen bir tırtıl türünün yaşam evrelerinden birini geçirmek üzere örmüş olduğu kozadan elde edildiğinden ham ipek arzı elde edilebilen koza sayısı sınırlıdır¹³. İpekli imalatının nihai ürünü olan dokuma ürününün elde edilebilmesi için gerekli üretim zinciri ise yedi halkadan oluşmaktadır. Bunlar ipek böceği yetiştirme, eğriken ipliği makaraya sarma, çekme, dokuma, boyama, basma ve bitirme-tamamlama aşamalarıdır. Toplam üretim maliyetleri bakımından ipek böceği yetiştirme ve sarma aşamaları ağırlıklı kısmı oluşturduğundan sentetik lif üretimi devreye girene dek endüstriyel bir ürün olan ipekli kumaş üretiminde tarımsal ham maddeyi (ipek böceği kozası) sağlayan üreticiye önemli düzeyde bir kaynak transferi gerçekleştirilme zorunluluğu bulunmuştur¹⁴.

Anadolu topraklarında ipekli dokumacılığın ipek böceği tohumlarının Orta Asya'dan Bizans'a getirilmesinin ardından İstanbul çevresi ve Bursa'da başladığı ve Osmanlıların Bursa'nın fethinin ardından Bizans'la olan ilişkilerinden yararlanarak XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bursa'yı bir ipekçilik merkezi haline getirdikleri bilinmektedir¹⁵. Bursa ve civarının ipek böceğinin beslenebilmesi için gerekli dut ağacı yetiştirilmesine uygun iklim ve toprak koşullarına sahip olması bölgenin ham ipek üretimine yönelmesinin temel sebebi olmuş ve elde edilen ipeğin zanaatkarlar tarafından ağırlıklı olarak küçük ölçekli imalathanelerde işlenmesiyle bölgede ipekli dokuma ürünlerinde bir uzmanlaşma gerçekleşmiştir¹⁶. Bursa'nın o günkü koşullarda görece büyük bir şehir olması ve

12 Bazı iktisat tarihçilerine göre merkez-çevre ilişkisinin çevre ülkelerindeki geleneksel imalatlardan iş gücünün üretimden çekilmesiyle ortaya çıkan istihdam etkisi mevcut imalatların çöküşünden değil karakter değiştirmesinden kaynaklanmaktadır. Sanayisizleşme tezine bir alternatif olarak geliştirilen ticarileşme tezi bu iddiasını Hindistan başta olmak üzere çevreye dâhil ülkelerde geleneksel imalatlardan kopmak zorunda kalan iş gücünün başta kırsal ev sanayi imalatı olmak üzere maliyetler yönünden karşılaştırmalı üstünlüğünün bulunduğu alanlara yönelerek iktisadi açıdan katma değer yaratmaya devam etmesine dayandırmaktadır (Baskıcı, 2005: 181-182).

13 Akıncı, E. (1986). Doğal İpekte Sermaye Birikimi (Bursa Örneği), Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, No: 15, Ankara, s. 13-14.

14 Kinjo, A. (t.y.). "The Japanese and Italian Silk Industry in the Late Nineteenth to Early Twentieth Centuries: How One's Rise Affected the Other.", Gakushin Women's College, s. 44, <https://glim-re.repo.nii.ac.jp>, (Erişim Tarihi: 05.05.2019).

15 Dalsar, F. (1960). Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, s. 359.

16 Bu konuda XVI. yüzyıl itibarıyla Venedikliler ham ipeği zorlukla tedarik etmekte iken Osmanlı üreticilerin kolaylıkla ve istedikleri düzeyde ipeği doğu ülkelerinden satın alarak ipekli dokudukları, dokunan kumaşların iç piyasa talebini karşılamakla kalmayıp ihraç ettiklerine dair bilgiler bulunmaktadır. Ham ipek ticaretinin büyüklüğü hakkında Bursa İpek Gümrüğü verileri bu konuda fikir verebilir. Buna göre 1460 yılında 180.000 akçe düzeyinde olan ham ipek işlem hacmi 1492 yılında 661.000 akçeye ve ardından 1494 yılında 5.500.000 akçeye kadar yükselmiştir (Dalsar, 1960:141-142).

konum olarak İstanbul'a yakınlığı imalathanelerin XIX. yüzyılın ortalarına kadar genelinde devletin¹⁷, özelinde ise loncaların denetiminde üretimi gerçekleştirdikleri¹⁸ ve gerek imalathane sahiplerinin sahip oldukları sermaye birikiminin gerekse zanaatkarlar arasındaki farklılaşma derecesinin sınırlı düzeyde olması olasılığını güçlendirmektedir. Görelî olarak lüks bir mal olmasına karşın Osmanlı iç piyasasında talep yönünden diğer dokuma ürünlerine göre daha tercih edilir olması sebebiyle zaman içerisinde imalathanelerde el tezgâhlarında gerçekleştirilen ipekli dokuma ürünleri üretiminde ve teknolojisinde mekanik düzeyde gelişmeler ortaya çıkmış ve ipekli ürünler görelî olarak yüksek kazanç getiren ürünler olmuştur¹⁹. Nitekim daha 1550'lerde İstanbul'da bir devlet dokuma atölyesinin açılmış olması ve yine İstanbul'da Saraya bağlı birçok kişinin dokuma atölyesi sahibi olduklarına dair belgeler²⁰ yüksek düzeyde talebe bağlı olarak ipekli dokumacılığın ticari açıdan yüksek kazanç getiren bir üretim faaliyeti olduğunu göstermektedir. İpekli dokumaların diğer dokuma ürünlerine kıyasla daha yüksek ticari kazanç getiren bir ürün olması, ihracata yönelik önemli bir pazara sahip olmasının yanı sıra iç talep yönünden de avantajlı olmasıyla ilişkilendirilebilir. Nitekim iç piyasa talebinin fazla oluşuna yönelik olarak defterdarlıklara ait mali kayıtlarından başta Saray olmak üzere zenginler ve askeri bürokrasinin ipekli ürünlerine yüksek düzeyde talepte bulunduğu anlaşılmaktadır²¹. Öte yandan ipekli dokuma imalatı ve ticareti her ne kadar başlangıçtan itibaren doğrudan lonca dolaylı olarak devlet kontrolünde gerçekleştiriliyor olsa da iç piyasanın yanı sıra dış piyasaya da dönük bir üretim faaliyeti olması sebebiyle diğer imalat faaliyetlerinden farklı olarak devlet tarafından herhangi bir engelleme/sınırlama durumuyla karşılaşmamıştır. Bu durumun ipekli ürünler imalatında üretim

İpek satışlarına dair belgeler, doğu vilayetlerinden gelen ipeklerin devletin gösterdiği belli yerlerde toplanarak devletin yetkili kıldığı komisyoncuların (dellâl) değer biçtiği fiyatlardan pazarlandığını göstermektedir (Dalsar, 1960: 146). Ayrıca "Atlılar" adı verilen yarı kamusal nitelikte bir denetim örgütünün varlığı ham ipek ticaretinde bir tür otokontrol sisteminin bulunduğuna işaret etmektedir. Nitekim her cumartesi günü dokuma ustaları, işçiler ve iş yaptırmak isteyenler Atlılar'ın huzurunda toplanıyor ve yeni iş anlaşmaları şeffaf biçimde örgüt üyelerinin huzurunda yapılıyordu. Söz konusu uygulamadan amaçlanan iş yaptırانların birbirlerinin işçi ve ustalarını ayartmalarını engellemek ve işveren ile işçiler arasındaki şikâyetleri inceleyip sonuçlandırmaktı (Akıncı, 1986: 21-22).

- 17 Öncelikle Saray, Bursa ipeklilerinin önemli bir alıcısı konumundaydı. İkinci olarak devlet İstanbul'da kurmuş olduğu Kârhaneye-i Hassa olarak bilinen imalathanelerine ham ipek tedarikini güvence altına almak amacıyla dokuyucu ve boyacılara çeşitli düzenlemeler getiriyor, böylece kazançlı ipek ticaretinden pay alıyordu. Son olarak ipek öşrü devlet maliyesi açısından önemli bir gelir kaynağıydı. Ayrıca verginin nakit olarak toplanmadığı durumlarda aynı vergi formunda toplanan ipekli giysiler aynı altın gibi uluslararası işlemlerde kullanılmak üzere depolarda saklanıyor ve ödeme aracı olarak kullanılıyordu (Çizakça, 1980: 145).
- 18 Devlet özellikle İstanbul ve çevre vilayetlerde zanaatkarların işsiz kalmasının doğurabileceği toplumsal ve siyasi sonuçlardan çekindiği için, özellikle bu bölgelerde tüm imalatlarda lonca örgütlenmesini desteklediğine dair kayıtlar bulunmaktadır (Pamuk, 1994: 127).
- 19 Söz konusu talebin yardığı ipekli dokuma üretiminde iplik elde edilmesi ve dokunması olmak üzere iki aşama gereklidir. Bunun için öncelikle elde edilen ipek böceği kozalarından çekilen ham ipek "mancınk" adı verilen mekanik bir aletle iplik haline getirilirdi (Dalsar, 1960: 357-358). İpek iplikler büklüm çeşidine göre "meşdüd" ve "püd" olmak üzere ikiye ayrılırdı. Daha sıkı çevrilen meşdüd ipliklerdeki lif sayısı dokunacak kumaşın cinsine göre 1.800'den (tafta) 8.150'ye kadar (gülîstânîkemhâ) değişebiliyordu. İpekli dokumada girişimciler "hamcı" ve "dolaççı-bükücü" olarak iki kategoriye ayrılıyordu. Hamcı tüccarlar bezzâsistandan ham ipeği satın alır ve dolaççılara vererek bunu iplik haline getirtirdi. Hamcı, iplik haline getirttiği ipekli iplikleri boyacılara boyattıktan sonra dokumacılara satardı (İnalıcık, 2000).
- 20 Bu konuda 1577 yılına ait bir belgede Saray mensuplarından 28 kişinin 88 dokuma atölyesine sahip olduğu belirtilmektedir (Dalsar, 1960: 155).
- 21 Genç, M. (2002). "Ottoman Industry in the Eighteenth Century: General Framework, Characteristics, and Main Trends." Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950, (Ed. D. Quataert), State University of New York Press, Albany.

ve kazanç koşulları bakımından Osmanlı geleneksel düşünce sisteminin²² dışına çıkılarak piyasa zihniyeti çerçevesinde belirlenen ilkelerin daha kolay benimsenmesi ve uygulanmasına katkı yapmış olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

İpekli imalatında iktisadi kârlılık açısından oldukça avantajlı olan bu durum XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren değişmeye başlamış ve ipekli dokumalardaki kârlılık düzeyi ham ipekteki kâr düzeyinin altına düşmüştür. Söz konusu değişme, coğrafi keşiflerle birlikte ticarete ortaya çıkan değişmelerin ipekli dokuma imalatı üzerinde meydana getirdiği maliyet ve fiyat etkilerine bağlı olarak gerçekleşmiştir. Buna göre coğrafi keşifler sonucunda Avrupa'ya taşınan değerli madenlerin yaratmış olduğu fiyat devriminin ortaya çıkardığı hammadde fiyatlarındaki artışlar tüm imalatlarda olduğu gibi dokumacılıkta da önemli maliyet artışlarını beraberinde getirmiştir. Nitekim 1550-1650 yılları arasında ipekli dokumadaki ücret maliyetleri başta olmak üzere iplik boyası ve ham ipek maliyetlerinde sürekli artışlar ortaya çıkmıştır²³. Öte yandan ham ipek maliyetlerindeki artışların ipekli dokuma fiyatlarındaki artışlar ile karşılaştırılması iç ticaret hadlerinin ipekli dokumaların aleyhine döndüğünü göstermekte ve bu koşulda sermaye sahiplerinin doğal olarak sermayelerini ham ipek üretimi ve/veya ticaretine yöneltmeleri daha rasyonel hale gelmektedir. Nitekim aynı araştırmada 1548-1637 yılları arasında ham ipek fiyatlarında meydana gelen artış düzeyi %568 olarak hesaplanmış, ham ipek fiyatlarındaki artışların kaynağı hem arz hem de talep yönlü değişmelere dayandırılmıştır. Arz bakımından etkili faktör 1587-1628 döneminde Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasında süregelen savaşlar sebebiyle İrândan gelen ham ipek miktarındaki ani ve önemli düşüşler olmuştur. Talep bakımından ise İtalya başta olmak üzere İngiltere, Fransa ve İsviçre gibi ülkelerin ipekli dokuma ürünleri için belirli kalitede çekilmiş ham ipek talebi ön plandadır. Buna göre Avrupalı tüccarların Osmanlı pazarlarından düzenli olarak artan düzeylerde ham ipek ithal etmeleri ham ipek fiyatlarında yükselişlere yol açmış ve bu durum ham ipek üretimindeki kâr oranlarını yükseltmiştir²⁴. Bu durum ham ipek üretiminde artışları beraberinde getirmiştir. Nitekim XVIII. yüzyılın sonunda Bursa'da üretilen ham ipek İstanbul, Halep ve Bursa dokuma pazarının talebini karşılayabildiği gibi 300 kantar ipek de dış pazarlara gönderilebiliyordu. Yine aynı dönem itibarıyla en az 2.000 ipekli dokuma tezgâhı üretime devam etmekteydi²⁵. Öte yandan 1750'lerden itibaren İngiltere'nin ham ipek talebinin gerilemeye başlamasıyla eğilim tersine dönmüş²⁶ ve ham ipek fiyatlarındaki düşüşle

22 Osmanlı geleneksel iktisadi düşünce sistemi iâşe (provizyonizm), gelenekçilik ve fiskalizm olmak üzere üç ilkeye dayanmakta idi. Bunlardan iâşe ilkesi iktisadi faaliyete tüketici merkezli bakıyor ve insanların ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla üretilen mal ve hizmetlerin olabildiğince bol, kaliteli ve ucuz tedarikini esas alıyordu. Gelenekçilik ilkesi ise iktisadi ilişkilerde oluşan değişime dönük eğilimlerin mümkün olduğunca engellenmesini, değişme ortaya çıktığı takdirde eski duruma dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hâkim olmasını öngörüyordu. Son olarak fiskalizm ilkesi ekonomide yaratılan artıktan devlete aktarılan payın yüksek tutularak devlet gelirlerinin mümkün olan en yüksek düzeye çıkarılmasını hedefliyordu (Bozpinar, 2018).

23 Çizakça, M. (1978). Bursa İpek Sanayinin Maliyet Yapısı Üzerine Düşünceler ve Ham İpek Fiyatları: 1550-1650, ODTÜ Gelişme Dergisi: 1978 Özel Sayısı, s. 101.

24 Çizakça, 1978, 101.

25 Küçükkalay, M. (2001). Coğrafi Keşifler ve Ekonomiler Avrupa ve Osmanlı Devleti, Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları, s. 253.

26 Eğilimin tersine dönüşünü Çizakça (1980: 150) İngiltere'nin ipek pazarına giren ucuz Bengal (Hindistan) ve Çin ipeğinin tüketici tercihleri üzerinde yaratmış olduğu rekabet ile İngiltere'nin İtalyadan artan ham ipek ithalatı ile ilişkilendirmektedir.

birlikte ipek giysi üretimi 1750-1830 arasında dikkate değer biçimde yükselmiştir. Dolayısıyla XVIII. yüzyılın sonu itibarıyla Bursa bölgesinde ipekli ürünler imalatının halen görece olarak ileri seviyede olduğu anlaşılmaktadır.

Bursa ve civarında ipekli dokumacılığın gerileyerek ham ipek üretim ve ticaretine yönelik eğilimi esas itibarıyla 1820'lerden itibaren ucuz ve dayanıklı İngiliz fabrika üretimi pamuklu dokuma ürünlerinin Osmanlı pazarına girerek tüketici tercihlerinin ipeklilerden pamuklulara kayması ve dış piyasalarda Osmanlı ipekli dokumalarına olan talebin gerilemesiyle başlamıştır. Buna göre Sanayi Devrimi ile birlikte İngiltere'de pamuk eğirme makinesinin devreye girmesiyle dayanıklı ve ucuz pamuklu kumaşlar birçok çevre ülkede olduğu gibi Osmanlı pazarına girmiş ve XIX. yüzyılın ilk yarısında toplumsal tabakalarda yukarıdan aşağı doğru bir moda değişikliği gerçekleşerek ipeklilerin yerini pamuklu giysiler almaya başlamıştır. Ayrıca Tanzimat Dönemi'nin başında çıkarılan iradelerle kamuda giyim düzenlemeleri kaldırılmış ve pamuklu kumaşlara yönelik ivme kazanmıştır^{27 28}. İç piyasadaki ipekli dokuma ürünlerine olan talebin gerilemesi ise ipekli dokuma ürünlerindeki kontrolün güçleşmesi ve kalite düzeyindeki düşme ile ilişkilendirilebilir. Buna göre yukarıda ifade edildiği gibi XVII. yüzyılda ipekli dokumaların fazla rağbet gören ürünler olması ve dolayısıyla talebin artması ehil olmayan pek çok kişiyi dokumacılığa yöneltmiş ve özellikle büyük bir tüketim merkezi olan İstanbul'da dokumacı sayısı yükselmiştir. Piyasaya bol miktarda ucuz ve kalitesi düşük kumaşın sürülmesi ise ipekli kumaşlara olan rağbeti azaltmıştır²⁹.

Bursa ipekli sektöründe yapısal nitelikteki dönüşüm ise şüphesiz 1838 yılında İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Ticaret Antlaşması ve antlaşmanın Osmanlı dış ticaretinde ortaya çıkardığı etkiler neticesinde gerçekleşmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun merkez-çevre ilişkisine dâhil oluşunun³⁰ bir bakıma resmi belgesi niteliği taşıyan antlaşmanın başlıca hedefleri arasında Osmanlı ham madde piyasasını liberalleştirmek suretiyle merkeze ucuz ve kaliteli ham madde sevkiyatının sağlanması bulunuyordu. Zira antlaşma öncesindeki dış ticaret mevzuatı gerek ham madde ihracatına kısıtlama/ yasaklamalar getiriyor, gerekse "yed-i vahit" adı verilen tekelci bir satın alma sistemi³¹ gereği ham

27 Quataert, D. (2011). Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü, (Çev. Tansel Gülsoy), İstanbul, İletişim Yayınları, s. 202.

28 Nitekim 1850'lerde tüketimde tüm dokuma ürünleri içerisinde %46 düzeyine yükselen pamukluların payı 1871 yılına gelindiğinde %80'e ulaşmıştır (Altun, 2013: 23).

29 Önsoy, R. (1988). Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 23.

30 Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi yönden merkez-çevre ilişkisine ne zaman dâhil olduğuna dönük çeşitli görüşler bulunmaktadır. S. Shaw, İ. Sunar, H. İ. İslamoğlu ve Ç. Keyder gibi iktisat tarihçileri dâhil olma sürecinin başlangıcında coğrafi keşifler sonucunda Akdeniz ekonomisinin gerilemeye başlamasını ve Avrupada oluşan fiyat devriminin ticari etkilerini esas almakta ve başlangıcı XVI. Yüzyıla kadar geri götürmektedirler. Başlangıç hakkındaki tartışmalar bir yana bırakılırsa merkez-çevre ilişkisine dâhil oluşun Osmanlı ekonomisinde zanaata dayalı imalatlar üzerindeki çözücü etkilerinin belirmeye başlaması, XVIII. yüzyılın ortasında Osmanlı dış ticaretinde ilk defa ithalatın ihracatı aşması ve yerleşik tüketim kalıplarının değişmeye başlamasının ardından somut olarak gözlenir hale gelmiştir (Wallerstein, 1979: 393-398; İslamoğlu, 1987).

31 Yed-i Vahit sistemi iki benzer uygulanmaya dayanan tekelci bir sistemdir. Birinci uygulama, yüksek bir memuru bir bölgede belirli bir ürünün ya da ürünlerin tek alıcısı olarak tayin etmek, üreticileri de ürünlerini bu alıcıya önceden tespit edilmiş resmi fiyatlardan satmaya zorlamak şeklinde yürütülüyordu. Ürün satın alındıktan sonra ya kullanıcılar arasında yine tespit edilmiş resmi fiyatlarla paylaşılıyordu ya da yabancı tüccarlara tek fiyatlarından satışı yapılıyordu. İkinci uygulama ise yerli tüccarlara ya da herhangi bir kişiye satın alma teskereleri verilmesi suretiyle işlerlik kazanıyordu.

madde fiyatlarının piyasa koşullarında oluşmasının önünde ciddi bir engel oluşturuyordu. Her iki uygulama yün, haşhaş, zeytinyağı, tahıllar ve meyankökü gibi tarımsal ham maddelerde olduğu gibi ham ipek için de geçerli olup antlaşma ile ucuz ham madde ihracının önündeki bahsedilen engeller kaldırılmıştır. Buna göre Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nın 4. maddesi İngiliz tüccarların Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen bir malı satın almaları durumunda malın değeri üzerinden %3 oranında gümrük vergisi ödenmesi koşuluyla hiçbir engelle karşılaşmaksızın söz konusu malın ülke dışına çıkarılması imkânını getirmiştir³². Ayrıca yerli tüccarlar ülke içi mal ticaretinde iç gümrükleri ödemeye devam ederken, yabancı tüccarlar bu uygulamanın dışında bırakılmış, böylece önemli bir ayrıcalık elde etmişlerdir. Antlaşmanın ihracat ve ithalat³³ üzerindeki etkileri birlikte değerlendirildiğinde antlaşma ile Osmanlı birincil mal ve zanaata dayalı imalat pazarlarının bir "açık pazar" haline getirildiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Osmanlı imalatlarının açık pazar koşullarıyla karşı karşıya kalması ile oluşan fiyat ve kalite rekabeti ise ipekli dokuma ürünleri bakımından çalışmanın teorik bölümünde çerçevesi çizilen erken sanayisizleşme olgusunu ortaya çıkarmıştır. Nitekim 1860'ların ilk yarısı itibarıyla Bursa ve civarında ipekli kumaş üretimi 1820'lerdeki düzeyiyle kıyaslandığında %90 oranında azalırken ipekli kumaş dokuyan tezgâhı sayısı %75 oranında gerilemiştir³⁴. Bursa ve civarındaki toplam ipekli ve pamuklu dokumacılarının el tezgâhlarında ürettikleri toplam giysi miktarındaki azalış da söz konusu gerileme sürecini teyit eder niteliktedir. Öyle ki, 1843 yılı itibarıyla bölgede el tezgâhı ile üretim yapan dokumacılar 20.000 parça giysi üretmekte iken bu sayı 1846'da 13.000'e ve 1863'e gelindiğinde ise 3.000'e kadar düşmüştür³⁵.

Bu veriler merkez-çevre ilişkisine dâhil olma neticesinde Bursa ve civarında ipekli dokumacılığında üretim ve istihdam yönünden bir gerileme sürecinin ortaya çıkmış olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte gerileme süreci, teorik bölümde ifade edilen ticarileşme tezinin öngörüsüne yakın biçimde mevcut imalatların karakter değiştirmesi olgusunu ortaya çıkarmış ve dokumacılar başta evde imalat olmak üzere devreye sokmuş oldukları direnç mekanizmaları sayesinde çözümlene sürecini yavaşlatabilmişlerdir.

El dokumacılarının bir kısmının direnebilmesindeki etkili faktör, XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı pazarına giren Avrupa menşeli dokuma ürünlerinin talep yönünden tüm pazarı dönüştürememiş olmasıyla ilintilidir. Her ne kadar ithal dokuma ürünler genel anlamda bir moda değişimine yol açmışsa da Avrupadaki imalatçılar doğal olarak yerel zevk ve geleneklere hitap eden "keyfiye", "poşu", "krep",

Teskerelere sahip olabilmek için devlete bedelini ödemek gerekiyordu. Her yörede belli bir ürün için bir tane teskere sahibi bulunduğundan, hükümetin fiyatları kontrol etme girişimleri de başarısız kaldığından yine teknelci bir yapıyı ortaya çıkarmaktaydı (Gürsel, 1985: 10-11).

32 Eşiyok, A. B. (2010). Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Antlaşması: Mülkiye Dergisi, XXXIV (266), s. 106.

33 Antlaşma öncesinde Osmanlı İmparatorluğu gerek ithalat gerekse ihracat üzerinden %3 oranında gümrük vergisi almakta iken bu oranlar ihracatta %12'ye, ithalatta ise %5'e yükseltilmiştir (Pamuk, 1994: 2).

34 Bu konuda XVI. yüzyılda Bursa ve civarında yaklaşık 1.000 adet olan el tezgâhı sayısının XX. yüzyılın başında 800'e düşmesi ve aynı dönemde Bursa'nın nüfusunun üçe katlanmış olması dokumacılıktaki gerilemenin boyutu hakkında önemli fikir vermektedir (Quataert, 1987:2).

35 El tezgâhlarında ipekli dokumacılığına dair yeterli ve güvenilir veriler tam olarak mevcut olmadığından ve dokumacılık dönem itibarıyla tamamen el emeğine dayalı olarak yürütüldüğünden giysi miktarındaki azalma istihdamdaki azalma hakkında fikir verebilir (Issawi, 1980: 470).

“abani”, “kutnu”, “başörtüsü” gibi bazı ürünleri dokumamışlardır. Dolayısıyla sıralanan ürünlerin dokunmasına el tezgâhlarında devam edilmiştir³⁶. Dokuma imalatçıların devreye soktukları diğer direnç mekanizması dokumalarda yerli üretim ipek ipliği yerine alternatif iplik türlerini kullanarak maliyetler yönünden bir rekabet gücü edinmeye çalışmaları olmuştur. Dokumalarda saf ipek veya pamuk-ipek karışımı ürünlerde daha ucuz olan İngiliz ipliğinin kullanılmaya başlanması³⁷ ile ipek-pamuk karışımı (hakir, kutnu ve kaftan gibi) kumaşların fiyatları %8-10 oranında düşmüş ve bu düşüş artan rekabet koşullarında üretimin devamı anlamında bir direnç oluşturabilmiştir. Yine kırsal alanlarda el tezgâhlarında dokuma faaliyetinde bulunan kadınların birçoğunun ipek-pamuk karışımı ürünler için yerli pamuğu eğirerek iplik yapmanın bir zaman kaybına yol açtığını fark ederek İngiliz ipliği kullanımına yöneldiklerine dair bulgular kadın emeğine dayalı olarak el dokumacılığının sürdürülebildiğini göstermektedir^{38 39}.

Sanayisizleşme sürecinin bir çevre ülkesi olarak Osmanlı İmparatorluğu, özelinde ise Bursa ipekli imalatı sektörü üzerindeki tamamlayıcı etkisi ise yine teorik öngörüye uygun biçimde ham madde imalatı ve ticaretinde uzmanlaşma olarak kendini göstermiştir. Buna göre antlaşmanın yürürlüğe girmesinin ardından bölgedeki dokuma tezgâhi ve imalathane sahipleri ile başta yabancılar olmak üzere tüccarlar mevcut parasal ve beşeri sermaye birikimlerini kârlılık yönünden daha avantajlı gördükleri ham ipek imalatı ve ticaretine yönelik olarak organize etmeye başlamışlardır. Ham ipek imalatında uzmanlaşma ve kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinde çözülme ise tekstil imalatında 1830’lardan itibaren hızla mekanizasyon sürecine giren başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkelerinin giderek artan kaliteli ham ipek talebine bağlı olarak gerçekleşmiştir⁴⁰. Zira Avrupa’nın talep ettiği yüksek dayanıklılık ve kalitedeki ipeğin elde edilebilmesi mevcut ipek çekme teknolojisinde meydana getirilecek yeniliklere bağlıdır. Nitekim esas olarak Fransa’nın Lyon bölgesindekiler olmak üzere Avrupalı ipek tekstilcilerinin uğraşları sonucunda ham ipek imalatı teknolojisinde önemli bir dönüşüm gerçekleşerek makineli üretime geçilmiştir. İlk defa 1838’de ipek çekmede kullanılan ve “kısa-tepme mançınık” adı verilen ayakla çalıştırılan basit bir mekanik aletin yerini alan “buharlı mançınık” söz konusu teknolojik dönüşümün bir simgesi olarak kabul edilebilir. Buharlı mançınığın kullanıldığı modern flatür (iplik çekme fabrikası) tesislerinin devreye girmesiyle⁴¹ elde edilebilen yüksek kalitedeki ham ipek üretiminde 1840-1850 döneminde iki kat artış meydana geldiği gibi⁴²

36 Dalsar, 1960, 291-313.

37 Bu konuda 1840 yılı itibarıyla üretilen 18.000 top kumaş için 6.100 kg İngiliz ipliği kullanıldığı belirtilmektedir (Quataert, 2011: 204).

38 Pamuk, Ş., Williamson J. G., 2009, 13.

39 Osmanlı Sanayii İstatistiklerine göre 1917 yılı itibarıyla Bursa’da ipekli dokumaya dönük olarak evlerde 1.400 kadar el tezgâhi bulunmaktadır. Ev imalatı sadece dokumacılıkta değil, ham ipek imalatında da devam etmiştir. Bu konuda aynı istatistiklere göre 1913’te bölgedeki 60 kadar evde 127 adet ayaklı mançınık kullanılarak üretime devam edilmektedir (Osmanlı Sanayii 1913-1915 İstatistikleri, 1984: 141-146).

40 Osmanlı İmparatorluğu’nun merkez-çevre ilişkisine eklenme süreci ham ipek ve pamuğun yanı sıra diğer birincil malların artan ihracat rakamlarında ifadesini bulmaktadır. Nitekim XIX. yüzyılın ikinci yarısında buğday, arpa, incir, haşhaş, tütün, zeytinyağı gibi ürünlerin ihracatında sürekli artışlar gözlenmektedir (Pamuk, 1979-1980: 50).

41 1850’lerden itibaren gerek buharlı sistemle üretime geçen tesis sayısında gerekse mançınık sayısındaki çarpıcı artışlar ham ipek üretimindeki modernizasyonu gözler önüne sermektedir. Buna göre mançınikhane sayısı 1857’de 64 iken 1863’te 92’ye çıkarken 1857’de 2.788 olan toplam mançınık sayısı 1863’te 4.622’ye ulaşmıştır (Quataert, 2011: 219-221).

42 Altun, D. (2013). XIX. Yüzyılda Bursa’da İpekböcekçiliği, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış

fabrika tipi üretilen ham ipeğin toplam ipek üretimi içindeki oranı sürekli yükselerek 1871 yılında %92 seviyesine ulaşmıştır⁴³. Endüstriyel ham ipek imalatında sağlanan söz konusu olumlu süreç Güney Fransa'da 1854'te ortaya çıkan ve ipek böceği yumurtalarına zarar veren "pébrine" isimli bir bakterinin yol açmış olduğu salgının yayılması sebebiyle bir süreliğine kesintiye uğramıştır. Hastalığın olumsuz etkilerinin sağlıklı koza sayısını düşürmesiyle ham ipek üretiminde 1857-1863 döneminde %50'ye yakın azalma meydana gelmiştir. Bursalı üreticiler hastalığa karşı bazı tedbirler almış olsalar da üretim düzeyindeki gerileme azalarak da olsa devam etmiştir⁴⁴.

Ham ipek imalatındaki gerileme süreci, Osmanlı dış borçlarının geri ödenebilmesi amacıyla 1881'de kurulan Düyun-u Umumiye İdaresi'nin ipekten alınan vergi gelirlerini artırmaya dönük uygulamaları ile sona ermiş ve ham ipekte dış pazarlara dönük uzmanlaşma zincirinin ikinci halkasını İdarenin almış olduğu teşvik tedbirleri oluşturmuştur. Buna göre Düyun-u Umumiye İdaresi Osmanlı yönetimiyle birlikte sektördeki hem çıktı düzeyini artıracak hem de kaliteyi yükseltecek bir program hazırlamıştır. Program kapsamında İdare ham ipekte alıcı tekeli olmuş ve ipek kozaları belirli bir yerde memurlarının gözetiminde açık artırma ile satılmaya başlanmıştır⁴⁵. Yine programa uygun biçimde Fransız kimyager L. Pasteur'un keşifleri sonucunda benimsenen muayene prosedürleri⁴⁶ gerek ithal gerekse yerli ipek böceği yumurtalarına uygulanmaya başlanarak kurtçuk yetiştirilmesinde uygulanan yöntemler denetim altına alınmış, bunu yumurta ve koza satışları üzerindeki sıkı kontroller izlemiştir. Üretimin artırılmasına dönük olarak karşılıksız olarak dut ağacı fidanları dağıtılmış ve sadece Bursa'da yaklaşık 130.000 dönümlük alana 60 milyondan fazla dut ağacı dikilmiştir. 1888'de Bursa'da eğitici kadrosunun ağırlıklı olarak azınlıkların oluşturduğu bir İpek Okulu (Harir-Darü't-talimi) kurulmuş ve okul ipekböcekçiliğinde ileri yöntemlerin yayılmasında önemli rol oynamıştır. Düyun-u Umumiye İdaresi üretimin artırılmasına dönük çeşitli mali tedbirleri de program dâhilinde uygulamaya koymuştur. Bu kapsamda dut ve ipek böceği yetiştirenlerin ödemekte oldukları öşürden ve diğer vergilerden muaf tutulmaları kararı alınmıştır. Ardından kredi mekanizmasını devreye sokularak üreticiler teşvik edilmiş ve ham ipek

Yüksek Lisans Tezi, Ankara, s. 23-24.

43 Sıralanan gelişmeler ile flatür fabrikalarının bundan böyle Bursa'daki dokuma tezgâhları için değil neredeyse Lyon'daki makineli dokuma tezgâhları için ipek üretir hale gelmiştir. Öyle ki XIX. yüzyılın ikinci yarısında Bursa'dan gerçekleştirilen ihracatın %90'ı Fransa'ya yapılmakta olup, ihracatın tümünü ipek ipliği ve ipek böceği kozası oluşturmaktadır (Aktar, 1990: 160). Bu kapsamda Bursa ipekli sektörünün çalışmanın teorik bölümünde açıklanan modern dünya ekonomik sistemine dâhil olduğu söylenebilir. Bu iddiayı destekleyen önemli bir kanıt 1892'de tamamlanarak hizmete açılan 42 kilometrelik Bursa-Mudanya demiryoludur. Demiryolunun amacı tamamen Bursa'da üretilen ipeğin Mudanya Limanı üzerinden Marsilya Limanı'na ve oradan da Lyon'a sevkiyatını sağlamaktır. Ham ipek ticaretine benzer biçimde uzun lifli ve yüksek kalitede pamuğun Söke ve Nazilli gibi üretim merkezlerinden düşük maliyetle İzmir Limanı'na sevkiyatına dönük olarak 1860 yılında hizmete giren Aydın-İzmir demiryolu hattı ve iktisadi etkileri için ayrıca bk. Kurmuş (2012).

44 Tedbirler kapsamında 1864 yılından itibaren Japonya'dan hastalık bulaşmamış ipek böceği yumurtası ithaline başlanmıştır. Bunu İran, Rumeli ve Kafkaslardan yumurta ithali takip etmiştir (Issawi, 1980: 257). Böylece 1880 yılına gelindiğinde Bursa pazarında satılmakta olan yaş kozaların %70'ini Japon kökenli sarı kozalar oluşturmuştur. Bununla birlikte ithal edilen kozaların nispi olarak küçük olması yerli kozalarla kıyaslandığında eş miktarda ipek elde etmek için iki katı koza kullanımına ihtiyaç gösterdiğinden ham ipek üretiminde istenilen düzeyde artışlar sağlanamamıştır (Quataert, 2011: 223).

45 Osmanlı Sanayii 1913-1915 İstatistikleri. (1984). Yay. Haz. Gündüz Ökçün, İstanbul, Hil Yayın, s. 143.

46 Pasteur ipek böceği tohumunun alınacağı kelebeğin kanının önce mikroskopla muayene edilmesi ve hastaliksız olduğu anlaşıldıktan sonra tohumların saklanması yönünde bir prosedür geliştirmiştir (Dalsar, 1960: 425).

üretimini yabancı acenteler tarafından denetlenmesini sağlamıştır. Bu sayede ürünün dış pazarlarda değerlendirilebilmesine dönük standart kalitede üretilebilmesi olanağı elde edilmiştir⁴⁷. Son olarak ham ipek ve ipekli kumaş üretiminde makineli üretim teknolojisinin devreye sokulmasına dönük olarak bazı teşvik tedbirleri alınmıştır⁴⁸. Program kapsamında gerçekleştirilen tüm bu uygulamalar üretim düzeyi üzerinde etkisini göstermiş ve 1885-1908 arasında gerek yaş koza üretiminde gerekse ham ipek üretiminde yeniden ve sürekli olmak kaydıyla yukarı yönlü bir ivme gerçekleşerek ham ipek üretim düzeyi yaklaşık beş kat artmıştır⁴⁹.

Ham ipek üretimindeki artış dünya pazarlarında devreye giren Japonya'nın rekabetine karşın Avrupa piyasalarına yönlendirilebilmiş ve Osmanlı ham ipek ihracatı yaklaşık 4,5 kat artarak 1878-1879'daki ortalama 302.000 kg düzeyinden 1909-1911'de 1.390.000 kg düzeyine yükselmiştir. Aynı dönemde yaş koza ihracatında da dört katı bulan bir artış gerçekleşmiştir^{50 51}. Ancak ham ipek imalatı ve ticaretinde Düyun-u Umumiye İdaresi tarafından oluşturulan ilerleme süreci I. Dünya Savaşıyla birlikte dut ağaçlarının bakımsız kalması⁵², üretici örgütlenmesinin yetersiz olması ve düşük sermaye koşullarına bağlı olarak kredi mekanizmasının işletilememesi⁵³ gibi sebeplerle sekteye uğramıştır. Savaşın ardından dünya piyasalarında ikame ürün olan suni ipeğin devreye girmesiyle birlikte ise Bursa ipeği dünya piyasalarında rekabet gücünü kaybetmiştir.

Tüm bu gelişmelerden Bursa ve yöresinde ham ipekte Balta Limanı Antlaşması'nın ardından merkez-çevre ilişkisine eklenme ile başlayan ancak 1854'teki salgın hastalık sebebiyle kesintiye uğrayan uzmanlaşma sürecinin Düyun-u Umumiye İdaresi'nin almış olduğu tedbir ve teşviklere bağlı olarak geliştirildiği sonucu çıkmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda birincil mallar ihracatı bakımından uluslararası işbölümüne dâhil olma süreci teorik öngörüye uygun bir biçimde nihai malda (ipekli dokuma) bir erken sanayisizleşme sürecini harekete geçirerek üretim ve istihdamda bir gerilemeye yol açarken hammadde (ham ipek) üretim ve ticareti bakımından bir uzmanlaşmayı ortaya çıkarmıştır. Bu noktada dış talebin uyarılmış olduğu uzmanlaşma sürecinin devletin iktisadi gelir kaynaklarına el koyarak temelinde dönemin sanayileşmiş emperyalist ülkelerinin çıkarlarına hizmet etme amacına yönelik olarak kurulan bir İdare tarafından ilerletilebilmiş olması dikkat çekicidir. Ancak Düyun-u Umumiye İdaresi sadece Batılı ülkelerin borçlarının geri ödenebilmesine dönük olarak organize olduğundan gerek finansal yönden piyasaların etkin işletilmesi gerekse üreticilerin kolektif biçimde organize olmaları yönünde kurumsal açıdan bir yapısal dönüşüm

47 Owen, R. (1981). *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, London, New York, Methuen & Co. Ltd, s. 205.

48 Kaygalak, S. (2008). *Kapitalizmin Taşrası: 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekânsal Değişim*, İstanbul, İletişim Yayıncılık, s. 168.

49 Quataert, 2011, 220.

50 Owen, 1981, 205.

51 Ham ipek ve yaş koza ihracatında değer açısından aynı dönemde yaklaşık aynı artışlar geçerli olmuştur.

52 Dut ağaçlarının bakımsızlığına bağlı verim düzeyindeki gerileme, I. Dünya Savaşı öncesinde; 1913 yılında yaş koza üretiminin 7.614.670 kg düzeyinden 1916 yılında yaklaşık %60 düzeyinde azalarak 2.979.075 kg düzeyine düşmüş olmasından saptanabilir (Osmanlı Sanayii 1913-1915 İstatistikleri, 1984: 145).

53 XX. yüzyılın başı itibarıyla ham ipek elde edilmesine dönük flatür fabrikalarının çoğunluğu sahipleri tarafından işletilmemekte ve başkalarına kiraya verilmekte, hatta mevsimsel olarak el değiştirmektedir. Bu durum söz konusu tesislerde istisna olanları hariç kullanılan teknoloji düzeyinin geri kalmasına neden olmuştur (Osmanlı Sanayii 1913-1915 Sanayii İstatistikleri, 1984: 142).

gerçekleşmemiştir. Söz konusu yetersiz gelişmenin sonucu ise ham ipek imalatı ve ticaretindeki ilerleme sürecinin kalıcı bir niteliğe sahip olmaması olmuştur.

4. Japonya’da İpekli Sektörünün Gelişimi ve Sanayisizleşme Sürecinin İncelenmesi

Japonya, 1868 yılında başlayan Meiji Restorasyonu dönemine dek Osmanlı İmparatorluğuna benzer biçimde kapitalizm öncesi ekonomilerde gözlenen, geleneklere göre organize olmuş üretim ve bölüşüm ilişkilerinin süregeldiği bir sosyoekonomik yapı sergilemiştir. Restorasyon öncesinde yaklaşık 260 yıl süren Tokugawa Hanedanı döneminde hanedan ve idari bürokrasi siyasi birliğin sağlanabilmesi için ülkedeki mevcut feodal yapıların (Daimyo) ve emperyalist emelleri olan dış ülkelerin merkezi otoriteyi tehdit edici iktisadi güçleri karşısında öncelikli hedefi otarşizmin sağlanmasına dönük, müdahaleci ve korumacı bir iktisadi anlayışı benimsemiştir. Hanedan, tüccar kesim başta olmak üzere iktisadi sınıflara tanımış olduğu yetki ve imtiyazlardan başarılı bir vergi aktarımı sağlayabilmiş ve denetim mekanizmasını sıkı bir şekilde işleterek başta Tokyo ve Osaka gibi büyük şehirlerdeki üretimi kontrolü altında tutarak tedrici biçimde merkez kaç güçlerin iktisadi gücünü kırabilmiştir. Dış ticari ilişkiler bakımından ise coğrafi keşiflerle birlikte merkantilist politikalar kapsamında dünyanın çeşitli bölgelerinden uluslararası kaynak aktarımına yönelen Portekiz, İspanya ve Hollanda’nın oluşturduğu ticaret ağının koloniler aracılığıyla Uzak Doğu’ya kadar uzanması Japon yöneticileri tedirgin etmiş ve Japonya’nın bu ülkelerle ticari ilişkilerini tamamen kesmelerine neden olmuştur⁵⁴. Ticari açıdan “inziva dönemi” olarak ifade edilebilecek bu dönemde Japon ekonomisinin temel ürünü olan pirincin yanında ipek özel bir öneme sahip olmuştur. Çalışmanın ele aldığı diğer ülke olan Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Bursa yöresi gibi Japonya’da da Akita Bölgesi dut ağacı yetiştirilmesi dolayısıyla ipek böceği yetiştiriciliğine uygun bir bölgedir. Nitekim XIV. yüzyıldan itibaren Akita Bölgesinde yine Osmanlı İmparatorluğu benzeri ham ipek ve ipekli dokuma ürünleri imalatında el ustalığına dayalı bir uzmanlaşma gerçekleşmiş ve söz konusu ürünlerin gerek iç piyasada gerekse Uzak Doğu piyasalarında pazarlanmasıyla ticari bir sermaye birikimi oluşturulabilmiştir. Bununla birlikte Japonya’da geleneksel yöntemlerle gerçekleştirilen ham ipek üretiminde bir dönüşümün gerçekleşerek uluslararası işbölümünün etkin bir parçası haline gelmesi, ipekli dokumada ise sanayisizleşme olgusunun ortaya çıkması ilk bakışta Japonya’nın merkez-çevre ilişkisine dâhil oluşunu andırır biçimde Meiji Restorasyonuna denk gelmektedir.

Japonya ABD’nin baskıları sonucu 1854’te yapmış olduğu Kanagava Antlaşması (Perry Sözleşmesi) ile dış ticarete kapalı olan limanlarını ticarete açarak ülkenin sosyoekonomik dönüşümünde ilk adımı atmış ve Japon ham ipeğinin başta Avrupa pazarları olmak üzere dünya pazarlarına açılma süreci başlamıştır. Dış ticarete kısıtlamaların kalkarak Batılı ülkelere ham ipek ihracatının başlamasının genelinde Japonya’nın iktisadi kalkınması üzerinde, özelinde ipek sektörünün gelişmesinde önemli etkileri olmuştur. Dış ticaret gelirleri açısından düşünüldüğünde, Meiji Restorasyonunun başlangıcı itibarıyla Japonya’nın ihracat gelirinin %43’ü ham ipek ihracatından sağlanmaktadır. Dolayısıyla ham ipek Japonya’nın ihracat gelirleri bakımından Osmanlı İmparatorluğu’ndan farklı olarak

54 Bu bağlamda sadece imtiyaz verilen bazı Hollandalı tüccarlara Nagazaki’deki Dejima adasında oluşturulan serbest bölgeden ticaret yapma izni verilmiş ve diğer ülke tüccarlarıyla ticari ilişkiler kurulması yasaklanmıştır

monokültürel (tek) ürün⁵⁵ olma özelliğine benzer bir ürün olup ham ipek ihracatının yükselmesi dış ticaret dengesinin sağlanmasında ve işbaşına gelen Mutsuhito Hükümetinin asli hedefi olan sanayileşme⁵⁶ için gerekli sermaye birikiminin oluşturulmasında kritik öneme sahipti. Bu bakımdan ticaret kısıtlamalarının kalkmasını takiben Japonya başta ipek olmak üzere potansiyel tarımsal hammaddelerin ihracatının yükselmesine dönük uygulamaları yürürlüğe koymuştur. Bu amaca yönelik olarak hükümet öncelikle tarım kesimine kaynak artırımına dönük vergi uygulamalarını⁵⁷ devreye sokmuş ve kiracı köylülerin işlemekte oldukları topraklar üzerindeki tasarruf haklarını teminat altına alarak üretici tipolojisi açısından tercihini küçük köylülükten yana kullanmıştır. Böylece hükümet kırsal alanlardan kasaba ve şehirlere olası bir göçü engellediği gibi tarımda ucuz iş gücünün devamlılığını da sağlamıştır⁵⁸. O dönemdeki üretim koşulları göz önüne alındığında ipekli imalatı sektöründe maliyetlerin %80 civarındaki kısmını ipek böceği üretimi ve ipek sarma aşamaları oluşturmaktadır. Dolayısıyla küçük köylülükten yana yapılmış olan tercih ham ipek üretiminde ucuz iş gücü koşullarının sürdürülebilmesine olanak sağlayarak Japonya'nın ham ipek ihracatında dünya pazarlarında ileride elde edeceği rekabet avantajı bakımından önemli bir etken olmuştur. Yine toprak mülkiyeti bakımından üreticilerin istedikleri ürünü ekip biçmelerine ve toprağın satışına yönelik reform niteliğindeki uygulamalar küçük üreticiliğin üretim sürecindeki devamlılığına katkıda bulunmuştur. Toprak mülkiyeti açısından yapılan bu doğru tercihin yanı sıra tarımsal hammaddelerin üretim ve verimliliğinin artırılmasına yönelik olarak Mutsuhito Hükümeti iktidara gelişinin daha ilk aylarında sanayileşmeye dönük uzun vadeli bir kalkınma planı hazırlamıştır. Bu plan çerçevesinde tarım sektörüne dönük olarak tarım okulları ve araştırma istasyonları açılarak tarımsal üreticilerin modern tarım tekniklerinin kullanımı konusunda eğitilmeleri sağlanmış ve beşeri sermayeye yapılan bu yatırım toplam üretim ve iş gücü verimliliği düzeyinde sağlanan çarpıcı artışlarla karşılığını bulmuştur⁵⁹.

Japonya'nın ham ipek ihracatında atılım niteliğindeki gelişme ise çalışmanın Osmanlı İmparatorluğu bölümünde ifade edildiği gibi Fransadan başlayarak tüm Avrupa'ya yayılan ipek böceği kozalarında

55 Ş. Pamuk dış ticaret verilerinden hareketle XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki ürün ekim kalıplarına, monokültür koşullarının hiçbir zaman ve hiçbir bölgede egemen olmadığını belirtmektedir. Buna göre hiçbir yılda hiçbir tarımsal ürünün toplam ihracat gelirleri içerisindeki payı %15'i aşmamıştır (Pamuk, 1994: 50).

56 Japonya devlet kapitalizmi aracılığıyla sanayileşme sürecini başarıyla gerçekleştirerek XX. Yüzyılın ikinci yarısında sanayi ürünleri imalatı ve ihracatı bakımından ABD ve Batı Avrupa ülkeleri için ciddi bir rakip olmayı başarmıştır. Japonya'nın sanayileşme deneyimi için bk. Macpherson (1994).

57 Japonya'nın Meiji Restorasyonu ile birlikte bir sanayi toplumu olmaya dönük planladığı yatırımlar için gerekli kaynaklar dış borçlanmanın sızısı sonuçlarından çekinilmesine bağlı olarak iç kaynaklara dolayısıyla artık yaratan temel sektör olan tarım kesiminden kaynak aktarımına bağlı olarak yürütülmüştür. Kaynak aktarımına dönük olarak 1873'te yeni bir Toprak Vergisi Yasası yürürlüğe konmuştur. Yeni Toprak Vergisi'nin oranı Tokugawa Döneminde uygulanan orandan yüksek olmayıp gerçekleşen üretim düzeyine bakılmaksızın tarımsal arazilerin potansiyel verim düzeyi üzerinden alınmaya başlanmıştır. Böylece hükümet hem istikrarlı bir gelir olanağına kavuşmuş hem de üreticiler toprağı maksimum düzeyde kazanç elde edebilecekleri şekilde işlemeye zorlanmışlardır (Cameron, R & Neal, L, 2003: 266). Öte yandan yeni düzenlemeyle tarım kesiminde yaratılan artı ürün Tokugawa Döneminde doğrudan feodal güçler (Daimyo) tarafından feodal rant formunda mal edilirken Meiji Dönemi'nde hükümet tarafından elde edilir hale gelmiştir (Smith, 1959: 211).

58 Moore, B. (1992). Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü, Çev. Şirin Tekeli, Alaeddin Şenel, Ankara, V Yayınları, s. 213-215.

59 1878-1928 dönemi göz önüne alındığında toplam tarımsal üretimde %153, tarımsal iş gücü verimliliğinde ise %163'ten fazla artış sağlanmıştır (Ranis, 1970: 38).

meydana gelen salgın hastalık sonucunda oluşan ihracat potansiyelinin değerlendirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Hastalık, Avrupadaki ipek sanayilerinin koza temini bakımından uzak bir ada ülkesi olması sebebiyle salgından etkilenmeyen Japonya'ya yönelmeleri sonucunu doğurmuş ve Japon ipek böceği yumurtaları yaklaşık 30 yıl devam eden salgının etkileri sebebiyle Avrupa piyasalarında sürekli talep görmüştür. Öyle ki 1880'lerin son çeyreğine gelindiğinde tüm İtalyan ipek sanayisinin yaklaşık yarısının ham ipek girdisi Japonya'dan ithal edilen ipek böceği yumurtalarından elde edildiği belirtilmektedir⁶⁰.

Japonya'nın artan ipek böceği yumurtası ihracatından elde edilen fonların ipek çekiminde geçerli olan geleneksel üretim yöntemlerini ikame eden modern ipek çekme tesislerinin kurulmasında değerlendirilmesi, ipekli imalatı sektöründeki atılımın ikinci aşamasını oluşturmaktadır. Söz konusu aşama Osmanlı deneyimine paralel olarak yaklaşık aynı tarihlerde başlamış ve benzer biçimde buharlı çekim tesislerinin kurulması üzerinden gelişme göstermiştir. Batılı ipek alıcılarının elle çekim yöntemiyle elde edilen ipeğin zarar görmesi hakkındaki şikâyetleri üzerine hükümet Restorasyonu izleyen yıllarda ham ipek üretiminde bir kalite kontrol sistemini uygulamaya koymuş ve üç yıl sonra sistem yumurta-koza ihracatını kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Buna göre ihracat amacıyla Yokohama Piyasasına intikal eden ipek burada kontrol edilmekte ve asgari seviyede kaliteyi sağlamayan ipeğe el konulmaktadır. Kalite kontrol sistemi 1872'de reforma tabi tutulup bölgesel ön kontrol merkezleri oluşturulmasına karşın sistemin karmaşık ve aşırı bürokratik kurallar içeriyor olması istenilen düzeyde başarı elde edilmesini engellemiş ve sistem 1877'de kaldırılmıştır. Ardından 1,5 milyon Yen düzeyinde bir fon oluşturularak bu fon ipek çekme tesislerinin yapılmasına dönük olarak ekonomik gücü gerileyen Samurayların⁶¹ kullanımına verilmiş ancak kurulan tesislerde verimlilik ve kalite açısından beklenen başarı elde edilememiştir. Zira Samurayların girişimcilik yeteneği ve tecrübesi sınırlı olduğu için aldıkları desteği modern buhar makinelerine yatırmak yerine elle çekim yapılan geleneksel aletlerin satın alımı ve kurulumunda kullanmışlardır⁶².

Japonya'da buharlı ipek çekim teknolojisine geçiş Gumma bölgesinde Tomioka Fabrikası'nın hükümet tarafından anahtar teslim olarak Fransızlardan satın alınması ile başlamış ve Tomioka Fabrikası bazılarınca Japon ipek sektörünün simgelerinden biri olarak kabul edilmiştir. Tomioka Fabrikası'nın kuruluş amacı ipek imalatında buharlı çekim yöntemini üstünlüğünü göstermek ve iş gücünü bu modern yöntemi kullanarak üretim yapabilmesi için eğitmektir. Nitekim Japon kadınları 1874'e gelindiğinde Batılı eğitimcilerle ihtiyaç duymaksızın üretim yapabilecek konuma gelmişlerdir. Bununla birlikte tarihteki birçok kamusal nitelikteki işletmecilik deneyiminde olduğu gibi fabrika finansal yetersizlik sebebiyle uzun bir süre zararına işletildikten sonra satışa çıkarılmıştır. 1881'de meydana gelen "Matsuka Deflasyonu" nun genel makroekonomik dengeleri bozması hükümetin ipek sektörüne olan destekleme anlayışında değişikliğe gitmesine neden olmuş ve 1882'de ham ipek

60 Zanier, C. (1996). Tradition and Change in the Early Marketing of Japanese Silkworm Eggs: The First Large-Scale Japanese Inroad into Western Markets, in Japan's Socio Economic Evolution, Ed. Sarah Metzger Court & Werner Pascha, s. 50-54.

61 Japonya'da XII. Yüzyıldan itibaren feodal nitelikteki gücü ellerinde bulunduran kişilerin (Daimyo) askeri hizmetinde bulunup bu hizmet karşılığında kendilerine pirinç formunda aynı ödemede bulunulan silahlı destekçileri.

62 Federico, G. (1997). History of the Silk Industry, 1830-1930, University of Pisa, Cambridge University Press, s.179-180.

ihracatına doğrudan destek süreci başlatılmıştır. Destek süreci ipek böcekçiliğinin geliştirilmesi amacıyla koza kalitesinde bilinen en iyi yöntemlerin kullanılması üzerine odaklanmıştır. Bu konuda dut yapraklarından çoklu hasat elde edilmesi sayesinde ipek böceklerinin sürekli beslenebilmesi sağlanmış ve böylece ipek böceği kozalarının daha düzenli biçimde ipek çekim fabrikalarına arz edilmesi imkânı doğmuştur⁶³. Yine ipek böcekçiliğinin ıslahı bakımından eldeki sermaye Osmanlı İmparatorluğu'na kıyasla daha etkin bir biçimde kullanılmış ve kozaların kurutulmasına dönük Japon yapımı mekanik cihazlar devreye sokularak bölge bazında kurutma teknolojisinde hızlı bir ilerleme gerçekleşmiştir⁶⁴.

İpekli sektöründe ipek böcekçiliği ve ham ipek üretimine yönelik teknik anlamdaki devlet desteği ve ilgisinin yanı sıra yukarı yönlü ivmenin yakalanmasında etkili diğer faktör finans ve örgütlenme bakımından kurumsal yapıda gerçekleştirilen hamleler olmuştur. Kurumsal yapıdaki girişimler açısından öncelikle Japonya Merkez Bankası Bank of Japan ile Yokohoma Specific Bank tarafından bölgesel bankalara kredi verilmesi ve bu kredilerin perakendeci tüccarlara kullanılması süreci başlatılmış ve ipek ihracatı yapan tüccarlara 1 milyon Yen düzeyinde bir ihracat kredisi desteği sağlanmıştır. Finansal bakımdan dönüşüm sürecinin tamamlayıcı halkasını ise 1893'te hizmete açılan Yokohoma İpek Borsası'nın kurulması oluşturmuştur. Finansal açıdan gerçekleştirilen bu girişimler Japonya'nın yabancı işletme sermayesine olan bağımlılığının giderek azalması sonucunu doğurmuş ve 1913-1914'e gelindiğinde Japon ipek ihracatının neredeyse 2/3'ü Japon finansörler tarafından finanse edilebilir hale gelmiştir.

Örgütlenme bakımından ise ipek böceği üretimini gerçekleştiren küçük köylülüğün kooperatif çatısı altında örgütlenerek ürettikleri ham ipeğin satışı ve pazarlanmasında daha güçlü ve etkin olmaları sağlanmıştır. Nitekim ilki 1890'larda kurulan kooperatiflerin sayısı izleyen 30 yılın sonunda 21.600'e ulaşmış ve zaman içerisinde kooperatifler tüccarlarla olan bağımlılık ilişkilerini azaltarak doğrudan ipek çekim tesisleri ile ihracata dönük pazarlama yapan firmalardan sipariş alıp satış yapar hale gelmişlerdir⁶⁵. Başarıyla gerçekleştirilen dönüşüm sürecinin sonucunda 1868'te değer olarak 2 milyon pound seviyesinin biraz altında olan ham ipek üretimi 1893'te 10 milyon pound düzeyine, I. Dünya Savaşı öncesinde ise 30 milyon pound düzeyine yükselmiş ve XX. yüzyılın ilk çeyreği itibarıyla Japonya dünya ham ipek piyasasında egemen ülke haline gelmiştir^{66 67}.

Ham madde imalatında sağlanan uzmanlaşmanın aksine Osmanlı İmparatorluğu'na benzer biçimde el dokumacılığına dayanan üretim biçimleri merkez-çevre ilişkisine dâhil olmanın getirdiği rekabet

63 Federico, G, 1997, 181-182.

64 Owen, R. (1987). The Silk-Reeling Industry of Mount Lebanon, 1840-1914: A Study of the Possibilities and Limitations of Factory Production in the Periphery, in The Ottoman Empire and the World Economy, Ed. Huri İslamoğlu İnan, Cambridge University Press, s. 282.

65 Kooperatifleşme sonucunda 1923 yılına gelindiğinde Japonya'da ipek çekme tesisleri kendi ihtiyaç duydukları ham ipeğin %47'sini uzun dönemli anlaşmalar yoluyla kooperatifler kanalıyla temin ederlerken %23'ünü borsadan ve %30'unu tüccarlardan elde eder hale gelmişlerdir (Federico, 1997: 150).

66 Cameron, R, Neal, L. (2003). A Concise Economic History of the World, New York, Oxford University Press, s. 267-268.

67 Dünya piyasalarında sağlanan egemenlik bakımından I. Dünya Savaşı'nın başında ABD ipek piyasasında tüm Avrupa ülkelerinden gerçekleştirilen ithalata denk kısmının tek başına Japonya tarafından gerçekleştirildiği (Owen, 1987: 282) ve 1930 yılı itibarıyla ise dünya ham ipek piyasasının %80'inin Japonya'nın elinde bulunduğu bulgusu verilebilir

sebebiyle çözülmüş ve bunların yerini alan makineli üretim II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar dış pazarda bir rekabet gücüne sahip olamamıştır. Bu bağlamda Japonya yukarıda bahsi geçen inziva dönemine bağlı olarak ipekli dokuma katma değer zincirinin ipek böceği üretimi ve iplik sarma aşamalarında belirli bir teknik yeterliliğe sahip olmakla birlikte dokuma, boyama basma ve bitirme aşamalarında geri kalmış ve Batı'nın makineli üretim teknolojisine ayak uyduramamıştır. Zira ilk iki aşama da diğer aşamalar gibi kaliteli ve ucuz ürün temini açısından yenilik gerektirmesine karşın fazla miktarda sermayeye ihtiyaç göstermiyor ve kuşaklar boyunca süregelen ustalaşmış yetenekli insan emeği tarafından gerçekleştiriliyordu. Oysa ipek böcekçiliği ve ipek sarma aşamalarını takip eden aşamalar görece olarak yüksek seviyede parasal ve fiziki sermaye stoku gerektiriyordu. Ayrıca sanayileşme sürecine giren Batı Avrupa ülkeleri bu süreçte yüksek teknoloji makine üretimine geçmiş ve nihai mal üretiminde o dönem için erişilmesi güç bir rekabet üstünlüğüne sahip olmuşlardı. Bu konuda önemli bir gösterge 1920'lerde İtalya'nın ipekli dokuma sektöründe ihtiyaç duyduğu ham ipeğin tamamına yakın bir kısmını Japonya'dan ithal ediyor olmasına karşın ipek ibrişim (makinede bükülmüş ipek) ihracatında 1863-1929 döneminde ihracat bakımından %66'nın üzerindeki piyasa payıyla dünya lideri olma özelliğini korumasıdır. İtalyan ipek sektörü bu konudaki liderliğinin yanı sıra yüksek teknoloji fabrikaları sayesinde katma değer zincirindeki boyama, basma ve bitirme aşamalarında üstün konuma geçebilmiştir⁶⁸.

Sıralanan tüm bu gelişmelere dayanarak Japonya'nın XIX. yüzyılın ikinci yarısında aynı Osmanlı İmparatorluğu gibi uluslararası işbölümü uyarınca dâhil olduğu merkez-çevre ilişkisinde ham ipek imalatında bir uzmanlaşmayı gerçekleştirdiği ancak mamul mal bakımından rekabet gücünü kaybettiği anlaşılmaktadır. Japonya'nın Osmanlı'dan farklı olarak devlet desteği öncülüğünde ham ipek imalatı ve pazarlanması konusunda kurumsal dönüşümü piyasa rasyonalitesi gereğince başarılı bir biçimde gerçekleştirmiş olması, dış piyasalardaki rekabet gücünü geçici değil sürekli kılan temel faktör olarak olmuştur.

5. Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu ve Japonya XIX. yüzyıla kadar kapitalizm öncesi ekonomilerin ortak özelliğine uygun biçimde zanaata dayalı üretim faaliyetlerinin geleneksel yöntemlerle gerçekleştirildiği iki ülkedir. Her iki ülkede imalatlar arasında temel faaliyet kolunu tekstil imalatı oluşturmuş ve tekstil içinde ipekli ürünler iç pazarın yanı sıra dış pazara dönük olması sebebiyle özel bir öneme sahip olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda Bursa, Japonya'da ise Akita Bölgesi iklim ve toprak koşulları itibarıyla dut ağacı ve dolayısıyla ipek böceği kozası üretimine elverişli bölgeler olmalarına bağlı olarak ipekli ürünler imalatı ve ticareti bakımından birer merkez olma özelliğine sahip olmuşlardır. İki ülkenin XIX. yüzyılda sanayileşmiş ülkelerle imzaladıkları antlaşmalar sonucunda merkez-çevre ilişkisi kapsamında uluslararası işbölümüne dâhil olmaları, her iki bölgede ipekli ürünler imalatında sanayisizleşme sürecini harekete geçirmiştir. Sanayisizleşme ipekli imalatı sektöründe kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin çözümlenerek bir yandan ithal ürünlerin artan fiyat ve kalite rekabeti nedeniyle

68 Kinjo, A. (t.y.). "The Japanese and Italian Silk Industry in the Late Nineteenth to Early Twentieth Centuries: How One's Rise Affected the Other.", Gakushin Women's College, s. 44, <https://glim-re.repo.nii.ac.jp>, (Erişim Tarihi: 05.05.2019).

dokuma ürünlerinde üretim ve istihdam bakımından bir gerilemeye yol açarken diğer yandan yaş koza ve ham ipek üretimi ve ihracatında uzmanlaşmaya neden olmuştur.

Bursa ve yöresi açısından uzmanlaşma süreci dokuma ürünleri imalatında makineli üretim teknolojisine geçen başta Fransız olmak üzere batı Avrupalı tekstil sanayicilerinin kaliteli ham ipek talebini karşılamaya dönük olarak başlamıştır. Uzmanlaşma süreci ipek çekimine dönük modern buhar teknolojisi kullanan flatür tesislerinin kurulması üzerinden gelişme göstermiş ve ham ipek üretim ve ihracatında önemli artışlar sağlanmıştır. Uzmanlaşma sonucu sağlanan üretim ve ihracat artışları Avrupa'da ipek böceği kozalarında meydana gelen salgın hastalığın yayılmasıyla sekteye uğramışsa da süreç Osmanlı borçlarının geri ödenebilmesi amacıyla alacaklı Avrupalı devletler tarafından kurulan Düyun-u Umumiye İdaresi'nin planlı bir program dâhilinde uygulamaya koyduğu teşvik ve tedbirler ile yeni bir boyut kazanmış ve Bursa ipeği yeniden dış pazarlarda talep gören bir ürün haline gelmiştir. Japonya'da ise uzmanlaşma devletin Meiji Restorasyonu ile ülkeyi bir sanayi toplumu olma yönünde dizayn etmeye dönük destek politikalarının bir parçası olarak ham ipek üretimi ve kalitesini artırmaya dönük olarak almış olduğu tedbirler neticesinde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla her iki ülke açısından ham madde üretiminde uzmanlaşmanın ortak özelliği, niteliği ve amacı farklı da olsa bir merkezi otorite/organizasyon desteğinde gerçekleşmiş olması olarak saptanmıştır. Ancak Japonya ham ipekteki uzmanlaşma sürecinde finansal açıdan ve üretici örgütlenmesi düzeyinde kurumsallaşmanın sağlanması yönünde doğru adımlar atmış olmasına karşın, Osmanlı İmparatorluğu'nda Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kendi misyonu gereğince böyle bir hedefi bulunmadığı için bu yapısal bir dönüşümün gerçekleşmemiştir. Bu farklı gelişme dinamiğine bağlı olarak sonuç Japonya bakımından XX. yüzyılın başında dünya ipek pazarında egemenlik kurmak olurken Osmanlı İmparatorluğu'nda ipek ihracatında sağlanan artışlar geçici bir nitelik taşımış ve I. Dünya Savaşı ile birlikte dış pazarlardaki rekabet gücü kaybedilmiştir.

Kaynakça

- AKINCI, Ersoy. (1986). Doğal İpekte Sermaye Birikimi (Bursa Örneği), Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları No: 15, Ankara.
- AKTAR, A. (1990). Kapitalizm, Az Gelişmişlik ve Türkiye'de Küçük Sanayi. İstanbul: Afa Yayıncılık.
- ALTUN, D (2013). XIX. Yüzyılda Bursada İpek Böcekçiliği, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- BARRINGTON, M. (1992). Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü, Çev. Şirin Tekeli, Alaeddin Şenel, Ankara: V Yayınları.
- BASKICI, M. (2005). 1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim, Ankara: Turhan Kitabevi.
- BLUESTONE, B., HARRISON, B. (1984). The Deindustrialization of America: Plant Closings, Community Abandonment, and the Dismantling of Basic Industry, New York: Basic Books.
- BORATAV, K. (1980). Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 454, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- BOZPİNAR, C. (2018). Osmanlı Devleti'nde İktisadi Zihniyet ve Sanayileşme Sorunsalı: Bursa İpek Sektörü Örneği, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara.

- CAMERON, R., NEAL, L. (2003). *A Concise Economic History of the World*, New York, Oxford University Press.
- CIPOLLA, C. M. (2005). *Before The Industrial Revolution: European Society and Economy (1000-1700)* (3rd Ed.). London: Methuen & Co. Ltd.
- ÇİZAKÇA, M. (1978). Bursa İpek Sanayiinin Maliyet Yapısı Üzerine Düşünceler ve Ham İpek Fiyatları: 1550-1650. *ODTÜ Gelişme Dergisi: 1978 Özel Sayısı*, s. 98-110.
- ÇİZAKÇA, M. (1980). "A Short History of the Ottoman Bursa Silk Industry (1500-1900)." *Journal of the Economic History of the Orient*, Vol. XXIII, Parts I and II, s. 142-152.
- DALSAR, F. (1960). *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursada İpekçilik*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- ERSOY, M. (1991). "Bağımlılık Okulunun Eleştirisi." *Ekin Belleten*, s. 23-34.
- EŞİYOK, A. B (2010). "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Antlaşması.", *Mülkiye Dergisi*, Cilt: XXXIV, Sayı 266, s. 67-108.
- FEDERICO, G. (1987). *An Economic History of the Silk Industry, 1830-1930*, University of Pisa, Cambridge University Press.
- GENÇ, M. (2002). "Ottoman Industry in the Eighteenth Century: General Framework, Characteristics, and Main Trends." *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, (Ed. D. Quataert), State University of New York Press, Albany.
- GÜRSEL, S. (1985). "1838 Ticaret Antlaşması Üzerine." *Yapıt*, Sayı 10, s. 7-36.
- ISSAWI, C. (1980). "De-Industrialization and Re-Industrialization in the Middle East." *International Journal of Middle East Studies*. 12, s. 469-479.
- ISSAWI, C. (2006). *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- İNALCIK, H. (2000). İpek, İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Cilt 22, 362-5). <http://www.islamansiklopedisi.info/index.php>, (Erişim Tarihi: 11/05/2019).
- İSLAMOĞLU, H. (1987). *The Ottoman Empire and World Economy*, (Ed. H. İslamoğlu) Cambridge University Press, Cambridge, New York.
- KAYGALAK, S. (2008). *Kapitalizmin Taşrası: 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursada Toplumsal Süreçler ve Mekânsal Değişim* (1. Baskı), İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- KINJO, A. (t.y.). "The Japanese and Italian Silk Industry in the Late Nineteenth to Early Twentieth Centuries: How One's Rise Affected the Other.", *Gakushin Women's College*, s. 44, <https://glim-re.repo.nii.ac.jp>, (Erişim Tarihi: 05.05.2019).
- KURMUŞ, O. (2012). *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul: Yordam Kitap.
- KÜÇÜKKALAY, M. (2001). *Coğrafi Keşifler ve Ekonomiler Avrupa ve Osmanlı Devleti*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- MACPHERSON, W. J. (1994). *The Industrialization of Japan*, Oxford, Cambridge, Mass, Blackwell Publishers.
- OSMANLI SANAYİİ 1913-1915 İSTATİSTİKLERİ. (1984). Yay. Haz. Gündüz Ökçün, İstanbul: Hil Yayın.
- OWEN, R. (1981). *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, London, New York, Methuden & Co. Ltd.
- OWEN, R. (1987). *The Silk-Reeling Industry of Mount Lebanon, 1840-1914: A Study of the Possibilities and Limitations of Factory Production in the Periphery*, in *The Ottoman Empire and the World-Economy*, (Ed. Huri İslamoğlu-İnan), Cambridge University Press, s. 271-283.
- ÖNSOY, R. (1988). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın No: 291, Ekonomi Dizisi: 22.

- PAMUK, Ş. (1979-1980). Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Dış Ticaretinde Uzun Dönemli Dalgalanmalar, 1830-1913, ODTÜ Gelişme Dergisi-Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmaları 2, ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayınları, s. 18-36.
- PAMUK, Ş. (1994). Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- PAMUK, Ş., WILLIAMSON, J. G. (2009). "Ottoman De-Industrialization 1800-1913: Assessing the Shock, It's Impact and the Response." National Bureau of Economic Research Working Paper Series, Working Paper 14763, <http://www.nber.org/papers/w14763>, (Erişim Tarihi: 05/05/2019).
- PIEPER, U. (2000). Deindustrialization and the Social Economic Sustainability Nexus in Developing Countries: Cross-Country Evidence on Productivity and Employment, *The Journal of Development Studies*, 36: 66-99.
- QUATAERT, D (1987). Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş: 1881-1908, (Çev. S. Tekay), Ankara: Yurt Yayınevi.
- QUATAERT, D. (2011). Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü, (Çev. Tansel Gülsoy), İstanbul: İletişim Yayınları.
- RANIS, G. (1970). "The Financing of Japanese Development." *Agriculture and Economic Growth: Japan's Experience*, Kazushi Okhawa, (Ed. Bruce F. Johnston, Hiromitsu Kaneda), Princeton & Tokyo, Princeton University Press, pp. 37-58.
- ROWTHORN R., WELLS, J. R. (1987). *De-Industrialization Foreign Trade*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SINGH, A. (1977). UK Industry and the World Economy: A Case of De-Industrialization?, *Cambridge Journal of Economics*, 1 (2): 113-36.
- SMITH, T. C. (1959). *The Agrarian Origins of Modern Japan*, Stanford: Stanford University Press.
- TREGENNA, F. (2015). "Deindustrialisation: An Issue for Both Developed and Developing Countries." *Routledge Hand Book of Industry and Development* Routledge Press, s. 111-129.
- WALLERSTEIN, I. (1979). "The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research." *Review*, Vol.2, No.3, Winter, s. 389-398.
- WALLERSTEIN, I., DECDELİ, H, KASABA, R. (1987). "The Incorporation of the Ottoman Empire into the World Economy." *The Ottoman Empire and the World Economy*, (Ed: Huri İslamoğlu İnan), Cambridge University Press.
- WALLERSTEIN, I. (2004) *Modern Dünya Sistemi*, I. Cilt, İstanbul: Bakış Yayınları.
- ZANIER, C. (1996). Tradition and Change in the Early Marketing of Japanese Silkworm Eggs: The First Large-Scale Japanese Inroad into Western Markets, in *Japan's Socio Economic Evolution*, (Ed. Sarah Metzger Court & Werner Pascha), s. 50-65.

Extended Abstract

The Ottoman Empire and Japan are two countries in which production relations in manufacturing are carried out in traditional ways in line with the common characteristics of pre-capitalist economies until the XIXth century. As a result of free trade acts signed with industrialized Western Countries in the XIXth century, their inclusion in the international division of labour in the context of the periphery-centre relation led to a capitalist transformation in the sub sectors of textile industry, which is the main activity of non-agricultural production, and initiated the process of deindustrialization. One of the sub sectors in which the deindustrialization process is observed in both countries is the silk sector where comparative advantage in foreign markets has been achieved for centuries. The regressive/destructive effects of the deindustrialization process occurred as the decline of production in silk weaving products and the withdrawal of labour force, while the progressive effect was observed in the form of specialization in raw silk production for foreign markets.

The industrialization of textile products is mainly a result of the Balta Port Treaty (1838) in terms of the Ottoman Empire and the Kanagawa Treaty (1854) in terms of Japan. Because, with the opening of the textile market to foreign competition, the introduction of British, French and Italian textile products has led to a significant decrease in the levels of production and employment in textiles. Progress in the production of raw silk in Japan has been achieved by turning the opportunity of not being affected by the infectious diseases occurred in silkworm cocoons in Europe into the advantage with the support policies implemented by the state. The disease has caused silk industries in Europe to turn to Japan, which is not affected by the epidemic, as it is a faraway island in terms of supply of cocoons. Depending on this situation, Japanese silkworm eggs have found a large market in the Europe for about 30 years. The evaluation of the funds obtained from Japan's growing export of silkworm eggs in the establishment of modern steam silk factories, which substitute the traditional methods of production in silk extraction, was the second stage of the breakthrough in the raw silk industry. Following "Matsuka Deflation" which deteriorated the general macroeconomic indicators in 1881, the direct support for raw silk exports initiated. The support process focused on the use of the best known methods of cocoon quality in order to improve silkworm production. Thanks to the multiple harvesting of mulberry leaves, silkworms continued to be permanently fed and thus, silkworm cocoons more regularly to be supplied to silk factories. Again, the existing capital for the improvement of silkworm production has been used effectively and the drying of cocoons with the introduction of Japanese mechanical devices has made a rapid progress. In addition to the state support and interest in silkworm and raw silk production, other effective factor was the initiatives made in institutional structure in terms of finance and organization. In terms of institutional initiatives, the Central Bank of Japan and Yokohama Specific Bank has given loans to regional banks and these loans have been made available to retailers. In addition, export credit support has been provided to merchants who export raw silk. The complementary ring of the financial transformation process was the establishment of the Yokohama Stock Exchange, which was opened in 1893. In terms of organization, the small peasantry, which produce silkworm, organized under the umbrella of cooperatives, provided stronger and more effective in the sale and marketing of silk. Depending on all the developments listed, as of the first quarter of the XIXth century, Japan has achieved to

become the dominant country in the world's raw silk market. In the Ottoman case, the process of specialization started with the increasing demand of raw silk from European countries, which started machine manufacturing in weaving products. However the process of specialization has been interrupted due to the infectious disease in silk cocoons. The demand for Bursa silk in foreign markets began to re increase with the implementation of the Düyun-u Umumiye Administration, which was established to repay the Ottoman foreign debts by increasing the tax revenues taken from silk. The administration established a monopoly on raw silk and silk cocoons were started to be sold in a certain place under the supervision of the officials of the administration. Following the transition to purchasing monopoly, the administration has implemented a program aimed at increasing raw silk production. Within the scope of the program, firstly technical precautions were taken and the procedures of French chemist Pasteur were started to be applied to domestic and imported silkworm eggs. In 1888, a silk school (Harir-Daru't-talimi) was established in Bursa which mainly consisted of minorities. The school played an important role in the dissemination of advanced methods. Finally, the administration has encouraged manufacturers to operate the credit mechanism and ensured that raw silk production can be controlled by foreign agencies and produced in standard quality. The measures took effect on production level and an upward acceleration was realized in both production of cocoon and raw silk. However, the progress achieved by the Düyun-u Umumiye Administration in raw silk production and trade was interrupted with the World War I as the mulberry trees remained neglected, the lack of producer organization and the lack of capital due to low capital conditions. As a result, unlike Japan, Bursa Silk has lost its competitive power in the world markets after World War I.

Whatever the result is the process of specialization in raw silk production that emerged in the XIXth century Ottoman Empire and Japan is realized by the means of measures taken by the state or another organization within the scope of planning. However, the administration (Düyun-u Umumiye) in Ottoman experience has not had a mission to realize a structural transformation from an institutional perspective as it is only organized to repay the debts of the Ottomans to Western countries. For this reason, no structural transformation has taken place within the scope of efficient markets and the collective organization of the producers, and the export increases in raw silk were not permanent. However, Japan was able to maintain competitive advantage in foreign markets by successfully realizing the structural transformation.